
БОЖИДАР КНЕЖЕВИЋ (1862–1905): БИОГРАФИЈА, ДЕЛО, КРИТИКА И РЕЦЕПЦИЈА

БОРИС МИЛОСАВЉЕВИЋ
Балканолошки институт
Српска академија наука и уметности

Апстракт: Божидар Кнежевић је својим *Мислима* и својом личношћу оставио велики утисак на савременике. Настао је мит о усамљеном филозофу и несхваћеном мислиоцу, интелектуалцу чије вредности и заслуге нису препознате и правилно вредноване. Кнежевићева биографија заснована на историјским изворима разликује се, наравно, од мита. Да би се дошло до тачних података о Кнежевићевом животу, треба разгнати читаве слојеве тумачења наслагане у последњих стотинак година. Његови *Принципи историје*, системско дело, чији је само један део објавио (два тома, од три или пет, како је било предвиђено), нису привлачили пажњу шире интелектуалне јавности. *Принципи историје* представљају потрагу за законима историјског развоја човечанства. Први том носи наслов *Закон реда у историји*, а други *Пропорција у историји*. За Кнежевића историјска наука као позитивна наука највиша је филозофија. Иако следи владајући сцијентизам свога времена, посебну пажњу посветио је питању религије. Схватање Кнежевића као моралисте повезано је са његовим промишљањем религије.

Кључне речи: Божидар Кнежевић, филозофски систем, историјска наука, мисли, религија.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

Божидар Кнежевић је оставио неупоредиво већи утисак на савременике афоризмима објављеним под насловом *Мисли* (1902) него својим системским двотомним *Принципима историје* (1898, 1901)¹. У време владавин позитивних наука Кнежевић је и сам био следбеник Спенсера (Herbert Spencer), Дрејпера (John William Draper) и Бакла (Henry Thomas Buckle). Пажњу јавности тога времена заокупљала је тема историјских личности („великих личности”), о којој је Кнежевић, преводилац Карлајла (Thomas Carlyle), дао своје мишљење. Писао је и о религији, што је доводило у недоумицу, а неретко наводило и на странпутицу његове тумаче. На савременике је посебно велики утисак оставила Кнежевићева личност, његов став према животу и околина која „виши дух” гуши својом осредњошћу и свакодневицом. Анегдоте о филозофу, налик причама о античким мудрацима, до педесетих година су могле да се прочитају у штампи (у *Републици* нпр).

Божа Кнежевић није учествовао у изградњи мита о себи, смишљено негујући филозофску позу. Иако је „некада чиста филозофија била јако у моди” (*Време*, 28 март 1929, 2) писци тешко разумљивих филозофских текстова постајали су познати тек када би се прочули као књижевници (Абердар),² књижевни критичари (Љубомир Недић), научници или политичари. Настанку мита највише су, у ствари, допринеле његове *Мисли* и Јован Скерлић (1902, 1953). Успомена на Кнежевића потом је одржавана мемоарским анегдотама његових пријатеља (Милорад Миле Павловић Крпа и Захарије Зарија Р. Поповић), сарадника из школе (Никола Зега) и бивших ученика (Владимир Вујић нпр.), од којих је један узео личност и дело Боже Кнежевића за тему своје академске беседе (Милош Тривунац). Пошто је Кнежевић својим животом оставио тако велики утисак, пажњу ћемо посветити његовој биографији колико и делима. На то нас посебно обавезује непоузданост постојећих биографија и непоузданост приказа Кнежевићевог времена у тим биографијама. Пошто су погрешне представе услед дуге употребе постале уврежене предрасуде, указиваћемо на историјске околности потребне за разумевање тадашње Србије. Пошто је Кнежевић живео у једном од преломних тренутака историје Србије (1903) значајна је и реконструкција његових политичких гледишта. Тумачење филозофских мисли у контексту политичких околности и политичких гледишта аутора филозофског текста даје многе одговоре на филозофска

¹ Рад је написан у оквиру пројекта бр. 177011 Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² Књижевни псеудоним Милана Кујунџића.

питања, која иначе остају нејасна. Реконструкција Кнежевићевог живота на основу историјских извора, пре свега архивске грађе, даје, као и обично, другачију слику од оне уобичајене. Иако та слика може бити страна свима који су се навикли на мит о Божи Кнежевићу, није мање занимљива. Читање његових дневничких записа из рукописне заоставштине није само изненађујуће, већ открива једног новог Божидача Кнежевића, који слуги и осећа своју епоху и умом и чулима.

Биографија

Кнежевићеву прерану смрт (18. фебруара / 3. марта 1905) „оплакала је сва српска и југословенска штампа” (Кнежевић М. 2002, 92). Сваки интелектуалац „сматрао је за дужност да ода последњу пошту великом филозофу” (Павловић, НБ Р465/XXXII (32), 9, „Сан о Божи Кнежевићу”, 44–45). Веома емотивно написани некролози пуни су прекора упућених времену и друштву. Наглашавало се да „карактеран, поштен, поносит” и због тога „особењак” Кнежевић није „умео лактовима гурати кроз овај груби свет... јер тешко злато тоне на дно, а лака плева плива на површини” (С[ветислав Ст.] С[имић] 1905, 1).³ Оплакивала се судбина гимназијског професора „о кога би се извесно грабио сваки универзитет” у свету. У часопису *Дело* (1905, 431) жали се „јединствен човек у Србији, који је тако много вредео и урадио, а на све то био ничим ненаграђен”. У трагичној судбини мислиоца и неправди нанесеној несхваћеном филозофу савременици су осећали неправду нанесену себи самима (Скерлић 1902, 1016–1027). Многи су, у ствари, били подстакнути и да „имплицитно и живе своју властиту запостављеност у виду протестног тона против средине која није разумела Божу Кнежевића, па, ето, ни њих” (Грубачић 1962, 11).

Скерлић је у *Српском књижевном гласнику* (1905) оставио познату суморну слику: „На дан деветнаестог фебруара ове године, сниска и тамна Маркова црква у Београду била је пуна ђака, професора и књижевника. Поглед је лутао од гроба једног краља и краљице до четири детета која су у тамном црном оделу стајала крај једног мртвачког сандука. Ветар је на-

³ С правом се може претпоставити да иза иницијала С. С. стоји име Светислава Симића, гимназијског професора, народног посланика, дипломате (конзул и посланик), зашљног за основање *Српског књижевног гласника*.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

пољу силно дувао, дрвена врата су се тресла, у порти је дрвеће шкрипало, а попови су промукло и нескладно читали опело над мртвим телом Божидача Кнежевића” (Скерлић 1905, 398).⁴ Након опела Кнежевићев пријатељ Миле Павловић Крпа одржао је у цркви посмртно слово у којем је изнео „не само његов мученички живот него и основне идеје схватања историје, збивања у свету, а исто тако и његова схватања историјских закона, истине, науке, вере и Бога” (Павловић, НБС Р465/XXXII, 32, 9, 44–45, Грубачић 1962, 24). Милорад Митровић изговорио је епитаф:

„Дозволи ми, филозофе,
Да ти приђем мрк и плачан,
Искрене су сузе моје,
А бол ми је бесконачан,
Ја знам добро да све пада,
Да све гине с овим веком,
Дозволи ми да плачем сада –
Над истином и човеком”⁵

После погребња састали су се Богдан Поповић, Павле Поповић, Стеван Сремац и Миле Павловић Крпа због договора о прикупљању и објављивању Кнежевићевих рукописа и расправа (Павловић, НБС Р465/XXXII, 32, 9, 44–45). Иако Павловић закључује да „од свега тога није било ништа”, поједине Кнежевићеве расправе и мисли из рукописне заоставштине објављене су у *Годишњици Николе Чупића* (1907, 1911).

⁴ Мисли се на гробове краља Александра и краљице Драге Обреновић у старој Цркви Св. Марка на Ташмајдану, где је било старо београдско гробље. У *Политици* (19. 2. 1905, 3) објављено је да је стан Кнежевића (из којег полази погреб) у Косовској 38. Објављено је и неколико Кнежевићевих мисли. Иако је стан био близу Цркве Св. Марка и гробља, спровод је ишао преко Теразија (Павловић, НБ Р465/XXXII, 9, „Сан о Божи Кнежевићу”, 44–45). Гроб Божидача Кнежевића налазио се на београдском Новом гробљу, парцела 47, гроб број 373. У чланку у *Времени* потписаном са М. М. (*Време*, 28. март 1940, 11) обавештава се да је на заузимање Симе Пандуровића, који се посветио чувању успомена умрлих песника и књижевника, Београдска општина одредила бесплатну гробницу у првим парцелама гробља. Кнежевић је пренесен у парцелу 24, у породичну гробницу бр. 25, 4. реда. Изгледа да је у време Милана Недића поклоњена гробница (Грубачић, 26). Према евиденцији Новог гробља, гробница Кнежевића је ослобођена плаћања закупа на основу указа председника републике из 1995. године.

⁵ Постоје и друге варијанте овог епитафа. Овде је варијанта коју је забележио Миле Павловић Крпа (НБС Р465/XXXII, 9, „Сан о Божи Кнежевићу”, 44–45).

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

Кнежевићева смрт пробудила је позне симпатије код шире публике „као што то код нас редовно бива” (Скерлић 1905, 398). У опреци према слици смрти филозофа, Скерлић даје слику београдског друштва: „Онај симпатични београдски свет који живи од скандала и који се духовно храни и облагорођава честитим ’вечерњим листовима’ заинтересовао се за чо-века за кога се вели да је писао дебеле књиге, о чијем особењачком животу круже анегдоте, и који је у правој линији био унук кнеза Иве од Семберије” (Скерлић 1905, 398). У часопису *Дело* (1905, 431) оплакује се „унук кнеза Иве од Семберије, човек у пуном смислу речи”, а у *Политици* се пореде судбине „племенитог унука достојног свога племенитог деде”, који је исто тако „племенит и болећив, али исто тако несрећан као и славни и по добротинству и пожртвовању дед његов” (С. С. 1905, 2).⁶ Пажњу јавности и београдског друштва морало је привући име потомка кнеза Иве од Семберије. Треба имати у виду читалачку публику, миље и менталитет тадашњег „београдског света” чији дух и интересовања Скерлић зна и осећа. За разлику од међуратне, а поготово социјалистичке Југославије, у тадашњој Србији сви су се познавали. Свима су била добро позната историјска породична имена. У доба монархије нису се цениле само заслуге појединаца, већ и породица. У највишем друштву, одмах после краља, били су и други потомци „благородних господара, кнезова и војвода”.⁷ Пажњу београдског света морало је да привуче име потомка „племенитог и болећивог” кнеза од Семберије и то „у правој линији”, који је, при томе, имао нечег блиског нежнијем сензибилитету почетка XX века, пошто га није прославило оружје, већ један *beau geste*.

Вук Караџић (1969, 13) је кнеза Ива видео још 1802. године у Јадру: „био је од старине обор-кнез од Бијељинског кадилука, који се зове Семберија (у Зворничкој најији на лијевом бријегу Дрине)”. Пре Мишарске битке (1806), Кулин-капетан, капетан Старе Островице,⁸ Мехмед-бег Куленовић, „похарао” је село Добрић у Јадру. Семберијски оборкнез Иван Кнежевић, прави заштитник „сиротиње раје”, погодио се са Кулин-капетаном да од њега купи (за 8 000 рушпија на вересију по К. Ненадовићу) заробљене сељаци (да би их потом ослободио). Немамо довољно података да бисмо могли да закључимо како је све текло и како се завршило.⁹

⁶ И Св. Симић је, као и Кнежевић, такође унук једног оборкнеза (син је окружног начелника).

⁷ О сложенијем слојевању друштва краљевине Србије и Југославије више вид. у: Мило-сављевић 2014.

⁸ У Капетанији Старој Островици налази се Кулен-Вакуф (Креševljaković 1991, 173).

⁹ Сведочанства о догађају и описи се, наравно, разликују.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

Трговина робљем била је легалан и уносан посао, којим се нису бавили само становници османског царства. У то време борави у једном турском логору и прота Матеја Ненадовић, под изговором вођења преговора, а у ствари, због одуговлачења турске офанзиве, где су га, међутим, задржали као таоца, док Срби не ослободе четири раније заробљена беге. Тада га обилази кнез Иван и доноси му посну храну: „Бејаше Петров пост, а неки кнез Иван испреко Дрине доноси ми рибе дринске, и он ме разговара, али уздише, или је лукав или врло жалостив; то ми није мило, готово би волио да ми не долази с његовим уздисањем” (Ненадовић 1893, 188). У Кнежевићевим *Мислима*, осим „уздаха” („Мисао је уздах духа... што дубљи дух то дубљи уздах”) има и нечег управо „жалостивог”, као да се у Божине афоризме преточила сва болећивост босанске душе кнеза Ива.

Након пораза на Чегру (1809) оборкнез Иван Кнежевић повлачи се са српском војском из Семберије и настањује у Шапцу, где га Карађорђе поставља за старешину избеглих прекодринаца (Милићевић 1888, 255). Из сачуваних *Протокола шабачког магистрата* може се видети да „господар кнез Иван прекодрински” (1810) моли да се из затвора пусте осуђени разбојници, да је имао дугове, и да су му дуговали (ПРШМ 2010, 666, 670; 709, 718; 825).¹⁰ Ђорђе, момак (бећар, телохранитељ) господара Јакова Ненадовића, тужио га је суду због дуга од 73 гроша, због чега „кнез умоли се” да остави кубуре („пушке мале”) и сат у залог, док у року од 25 дана не измири дуг (1810). Сачуван је и званични извештај о дуговањима Божицара Кнежевића из 1895. године (Ристић 1962, 88). Као да је Божа осим славног имена кнеза Ива наследио и „славне” дугове којих се нису могли решити ни сто година након задуживања због откупа робља, напуштања баштине, кнежине и све имовине у Семберији (после неуспеле офанзиве 1809), као и откупа самог кнеза Ива од разбојника, конкретно хајдук Станка (према Караџићу, 1969, 13 [1819]), иначе чувеног романтичног јунака из истоименог романа Јанка Веселиновића).¹¹ Ратне 1813. године у Карађорђевој *Деловодном протоколу* забележено је наређење кнезу Ивану да буде „у послушанију” шабачком команданту, војводи „Г[осподару] Луки Лазаревићу” (ДП 1848, 1607).¹² После 1813. године живи у емиграцији у Срему. Вук пише да је тада кнез Иво био сиромашнији него „ико у његовој

¹⁰ Уместо броја странице *Протокола Шабачког магистрата*, овде уносимо редне бројеве из Протокола (који се некада разликују од редних бројева у *Регистру Шабачког магистрата*).

¹¹ Божа Кнежевић и Јанко Веселиновић су рођени и умрли исте године (1862–1905).

¹² Уместо броја странице, уписан је редни број Карађорђевог *Деловодног протокола*.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

кнежини” некада: „поћерала [га зла] срећа, као многе поштене и знамените људе на овоме свијету”. Вук је у судбини кнеза Ива видео своју судбу, као што су многи жалећи судбину Боже Кнежевића сажаљевали саме себе. Након сређивања прилика у Србији, кнез Иво се вратио у Шабац, где га књаз Милош због његових заслуга поставља за члана шабачког окружног суда. Потом је живео у двору шабачког владике Максима, где је и умро 1840. године (Милићевић 1888, 255).¹³ У време смрти Боже Кнежевића, у *Политици* се подсећа на Карацићеву биографију кнеза Ива (где су подаци до 1816/9) и закључује да кнезу Иви и Божи „загорчаше живот сувременаци њихови” и „обојица проживеше и завршише живот свој у беди”.

Племенито дело кнеза Ивана Кнежевића овековечено је у Вишњићевој песми „Кнез Иван Кнежевић”, спеву „Семберац, или врлост и надежда Бошњака” Симе Милутиновића Сарајлије, Нушићевој драми *Кнез Иво од Семберије*. Нушића је, према сведочењу Кнежевићеве кћерке, познанство са „господином Богом”, како су га и кафански пријатељи ословљавали, и подстакло да напише драму *Кнез Иво од Семберије* (Кнежевић М. 2002, 89).¹⁴ У истоименој опери Исидора Бајића, премијерно изведеној у Народном позоришту у Београду 1911. године, ликови су били: кнез Иво (баритон), Кулин-бег (тенор), мајка кнеза Ива (мецосопран), турски гласник (баритон), мујезин (тенор), свештеник (бас), као и (статисти) слуга кнеза Ива, робња Станка, народ, робље, јаничари...

Божидар Кнежевић, „племенити унук достојан свога племенитог деде” (С. С. 1905: 2), рођен је 7/19. марта 1862. године на Убу, „богатој паланци, пребогате Тамнаве”, где се његов отац, Стеван Кнежевић, трговац, преселио из Шапца (из пословних или политичких разлога).¹⁵ Стеван Кнежевић је са Милком Кнежевић (родом исто из Шапца, Богдановић 1933: 345) имао још једног старијег сина, шабачког протојереја и председника

---

¹³ Кнеза Ивана нема на списку шабачких пореских обвезника из 1835. године, извесно зато што је живео у владичанском двору, који је био ослобођен плаћања пореза. Кнез Иван Кнежевић сахрањен је 1840. године на старом шабачком гробљу, где је сада парк у којем му је подигнут споменик 1937. године. Његова жена се звала Марија. У Протоколима Шабачког магистрата спомиње се и брат Лазар Кнежевић. У Народном музеју у Београду чува се портрет кнеза Ивана Кнежевића који је урадио Георгије Бакаловић 1838. године.

¹⁴ Завршетак Нушићеве драме, односно завршну поруку с правом проблематизује Душан Николајевић (1936, 109).

¹⁵ Немамо поуздане податке. Скерлићев отац је из политичких разлога, као карђорђевићевац, након убиства кнеза Михаила, емигрирао чак у Русију.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

Духовног суда, Радована Кнежевића, чији је син, братанац Божидара Кнежевића, пешадијски бригадни генерал Стеван Р. Кнежевић (1882–1944, ВА, 741/881). Генерал Кнежевић (говорио је француски, немачки и чешки језик) више пута је рањаван у ратовима (1914. године је три пута рањен у два дана и доживотно му је остало зрно у врату, *Време*, 19. децембар 1930, 5). Био је члан Београдског соколског друштва и, у међуратном периоду, први потпредседник Југословенског лакоатлетског савеза.¹⁶ У Првом светском рату био је у заробљеништву код Арнаута и Бугара (1915–1918), а у Другом светском рату у немачком заробљеништву у Оснабрику, где је остао после рата у емиграцији (Бјелајац, 2004, 181).

Лука Лазаревић, директор у више гимназија и бивши министар просвете у влади генерала Димитрија Цинцар-Марковића,¹⁷ записао је да „цела Србија није дала толико радника на филозофији колико сам ваљевски округ” (Алимпције Васиљевић, Милан Кујунџић [пореклом], Божа Кнежевић, Бранислав Петронијевић, владика Николај Велимировић). Шаливо је додао да није мислио да је природа намерно само један крај Србије одредила за „лиферовање филозофа”. Син Кнежевићевог лекара, др Аврама Винавера, Станислав Винавер, у Кнежевићу, међутим, види изразитог „сина [шабачког] завичаја”, доводећи у везу дух трговачке шпекулације шабачке чаршије са метафизичким спекулацијама: „Дух шпекулације може да упропасти један крај, али може, ако се оваплоти не зарад материјалне користи него зарад других циљева, у неком сину завичаја да створи Божу Кнежевића, једини спекулативни ум већих размера који је Србија уопште имала” (Винавер 1935, 5). За Кнежевића се, међутим, може рећи и да је Београђанин, јер је у Београду стекао образовање, често боравио и живео (из Београда је и Кнежевићева жена). Другови су га у детињству, ипак, звали „Семберац”, по реклу (рукопис Светозара Поповића у: Богдановић 1933, 234).

¹⁶ Божидар Кнежевић се касније, према сећањима његове кћерке, одрекао свог дела наследства (очевине) у Шапцу у корист старијег брата (Кнежевић М. 2002, 80). Кнежевићева кћерка говори о свом стрицу, Радовану Кнежевићу, као протојереју и председнику Духовног суда. У *Државним календарима* Краљевине Србије Радован Кнежевић се наводи као шабачки свештеник. Не може се видети чин, нити да је био председник Духовног суда, што је можда могао постати у години своје смрти, због чега није наведен у шематизму. У Војном архиву, у персоналном картону бригадног генерала Стевана Р. Кнежевића, међутим, пише да му је отац Радован Кнежевић протојереј и председник Духовног суда (ВА, 741/881). Миле Павловић Крпа спомиње разговоре са протојерејем Радованом Кнежевићем.

¹⁷ Министар просвете и црквених послова Лука И. Лазаревић праунук је оборкнеза Ранка Лазаревића (убијен у Шапцу 1800), стрица војводе Луке Лазаревића.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

Данас се често у биографијама испушта из вида да ни у XIX веку нису сви били пореклом из места у којима су се родили. Људи разних професија и сталежа кретали су се због службе из места у место, свештеници, официрски кор, управни и судски чиновници и пословни људи. Крајем XIX века веће вароши у Србији, осим цркве, владичанског двора и црквених конака, имале су зграде у центру места налик београдским (углавном у духу бечке архитектуре, еклектичких схватања, класицизма и романтизма), окружно или среско начелство, официрски дом, суд, железничку станицу, зграду гимназије, болницу, касарну, двореове или конаке владајућих династија. Монарх и његова влада улепшавају Србију у духу очувања, конзервативном духу.¹⁸ У Србији XIX века провинцијске вароши и паланке, као и сам Уб, нису биле само увећана села. Услед селидбе се није морало излазити из свога друштвеног круга, па често ни из круга пријатеља. Осим тога, иако је у другој половини XIX века процес централизације Србије већ далеко одмакао, још увек су се многи држали унутрашњости, где су имали поседе (винограде или целе економије). Неки су их одржали и до Другог светског рата. На Убу су једно време живеле познате београдске породице, које су живеле и у Шапцу. Кнежевићева кћерка, на пример, бележи да је Кнежевићева мајка жалила што се Божа Кнежевић није оженио Полом – Полексијом („најбогатија девојка на Убу”, М. Кнежевић: 2002, 79), из породице шабачких, односно убских, тј. београдских Богатинчевића.¹⁹

---

¹⁸ Том времену је у сваком смислу непојмљива социјалистичка будућност са применом лекорбизијевских пројеката. Незамислив је био нпр. један Нови Београд, чију изградњу из угла предатног рентијера који не оспорава функционалност новоградњи, упечатљиво осликава Борислав Пекић: „Близаначки једнолике, пусте као камени амбари, једва су давале знаке живота, а њихове преподневним сунцем упаљене мувље очи жалосно су ме сећале на колумбаријуме с тињајућим кандилима” (*Ходочашће Арсенија Његована*). Берк (Edmund Burke) оставио је веома упечатљиву мисао: „To make us love our country, our country ought to be lovely”.

¹⁹ Полексија Богатинчевић је Карађорђева праунука. Кћерка је Теодора Богатинчевића, који се са породицом из Шапца преселио на Уб, а унука барјактара шабачког команданта војводе Луке Лазаревића, Теодора Бојанића, који се у Русији оженио Карађорђевоом кћерком Саром (1816), удовицом војводе Николе Кара-Марковића. Полексијин брат, бвш. коњички капетан Михаило Богатинчевић, био је народни посланик и председник општине Уб, а његова жена, кћерка капетана Милана Даниловића из Уба, била је праунука војводе Антонија Богићевића, и тако рођака краља Милана Обреновића. Полексија Богатинчевић се удала за Михаила Викторовића, сина Виктора Гроздовског из Варшаве (политички емигрант), који је на Убу отворио апотеку (1885), а касније, као дворски апотекар, имао велику кућу и апотеку поред хотела „Москва” на Теразијама (СБР). Сви ови подаци много говоре о приликама на Убу и у Србији у време Кнежевићевог детињства и младости.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

Божидар Кнежевић је рано остао без оца: „Туговао је отац много за својим оцем. Силно је желео да му је он жив, па ма како да би био стар и немоћан. Он би му увек био уз њега у његовој соби за рад, заједнички би пушили и разговарали” (Кнежевић М. 2002, 89).²⁰ Након преране смрти отац страда свака породица, од краљевске до наполичарске. Марксистички аутори волели су, међутим, да од Кнежевићевог детињства, о којем готово да нема никаквих конкретних података, направе социјални роман у духу свога времена, духу обавезне школске литературе: „не само његов отац, који ће годину дана по његовом рођењу умрети, и не само његов очух са њиховим Убом, него су и сви безбројни очуси, код којих је он у Београду ђаком као слушче послуживао да би најзад 1884. историју и филозофију на Великој школи завршио, заједно са својим Београдом претежно још увек били заостала, саможива, ситничава и лукава византијско-турска паланка, какав је био тад мање или више цео крајње заостали Балкан са својим касабанама, паланкама, пандурима и чиновништвом” (Недељковић 1962, 255–6). Иако ова Недељковићева маштовита прича, наравно, нема везе са стварним сачуваним подацима, представља најчешће испричану причу и налази се у основи свих Кнежевићевих уобичајених биографија.²¹ Сиромашак из провинције мучи се учећи уз рад: „притиснут материјалним тешкоћама [мора] послуживати и поучавати богаташку децу” (Грубачић 1962, 12).²² После силног злоупотребања по србијанским паланкама (самом гнезду „филозофије паланке”, наравно), пострадава од „тада веома раширене сиромашке болести, туберкулозе” (Недељковић 1962, 258; Грубачић 1962, 12), за шта су криви, наравно, социјално-економске прилике („дунгла зеленешке малограђанштине”) и држава, у Кнежевићевом случају оличена у „господину министру” просвете („господин” је у време социјализма била нека врста увреде): „одлука’ о казни [смањење једне месечне плате] господина министра Маринковића [Павла] која, сабрана са свим сличним и истим у истој средини, водила је преко исте сиротиње грудоболној смрти као и Спинозу стаклени прах са тоцила” (Недељковић 1962, 259). У Кнежевини и Краљевини Србији, према пропагандној слици коју

²⁰ „Успомене о родитељима” треба читати заједно са писмом Милке Кнежевић Кости Грубачићу (1962, 18–19).

²¹ Произвољно су писани и тумачени биографски подаци о Атанасију Стојковићу, Димитрију Матићу и др.

²² Грубачић у марксистичком коду тумачи Кнежевића у својој монографији. Осим архивске грађе којом се користи, ипак треба указати да уочава очигледне противречности и произвољности у тумачењима Кнежевића, које измичу већини марксистичких истраживача. У књизи, међутим, има доста грешака. Милорад Миле Павловић Крпа тако је понекад Милош Павловић, министар Павле Маринковић је Павле Маријановић и др.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

је ширила аустроугарска државна пропаганда, а до савршенства довела комунистичка пропаганда (преточена потом у историографију), владала је „свеопшта заосталост [подразумева се 'примитивизам једне патријархално–религиозне атмосфере']” из које се тек „почело извличити ... претварањем натуралне у робноновчану привреду” (Грубачић, 1962, 27, 171). Како указује Слободан Јовановић, аустроугарска пропаганда је континуирано радила на приказивању Србије као једне културно заостале земље, у којој су спорије него у другим балканским државама нестајали трагови вековног робовања под Турцима, са људима полудивље природе, што се најбоље видело по закрвљености политичких странака. Према аустроугарској штампи, Србија је у свету била позната једино по периодичним убијањима владара и дворским скандалима: „Та тако мала и назадна земља имала је огромне амбиције. Хтела је да припоји све Србе који су живели ван њених граница и да изврши српско уједињење” (Јовановић, „Један прилог”, *СД* 11, 560; Милосављевић 2013, 209–211).²³ Као што видимо, ту су сви елементи приче присутни (мала држава, мали народ, турски азијски менталитет, потпуни неред, потреба за напретком, коју ће запад, у овом случају Аустроугарска пружити).²⁴ Прича о Србији и Србима аустроугарске државне пропаганде, усвојена и дорађена, постала је марксистичка прича, а она је, мало умивена, исто што и данашња прича о тзв. модернизацији и европеизацији. Пропагандна прича постала је, дакле, феномен дугог трајања. Мање више исте, а подједнако неистините приче понављају се у биографијама других личности (уп. Милосављевић 2015, 107, fn. 12). Реч је о некритичком понављању клишеа и преношењу непроверених прича, а не о научном истраживању. То се може показати и на досадашњим Кнежевићевим биографијама. Мит о злом очуху је непоуздан, као и туберкулоза (сушица, тј. јектика [од латинског *hestica*] није била сиромашка болест). Судећи по успоменама чланова Кнежевићеве породице (кћерке и пашенога), Кнежевић није умро од туберкулозе (његове болести и документи о њима посебна су тема, спомињу се „нарушено

²³ О Јовановићевим раним анализама рада аустроугарске државне пропаганде вид. више у: Милосављевић, 2011, 637–661.

²⁴ Нпр. Доситејево име користи аустроугарска ратна пропаганда за време Првог светског рата, када окупираном становништву објашњава како су сва просвета и напредак Србима стигли из Аустрије. Када се читају нпр. путописи, као да се траже само они елементи који ће да потврде ставове ове пропаганде, а други извештаји из путописа се и не примећују. Треба водити рачуна и ко пише путописе, да ли их пише по задатку, из ког државног или верског угла. Пажљивије херменеутичко читање путописа даје истинитију слику о Србији од оне која им се, као по шаблону, најчешће преко селекције података и читавање приписује.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

здравље”, реуматизам и општа слабост 1887, Ристић, 1962, 82; АС, МПс–П, XIV, р 211/1887), већ од запаљења плућне марамице (дијагноза др Демостена Николајевића, интернисте, дворског лекара последњих Обреновића) и вероватно укупног стреса након смрти још једног детета.²⁵ У лекарском уверењу из 1901. године (потписали приватни лекар др Аврам Винавер, отац Станислава Винавера и школски лекар др Р. Ђукић), у којем се закључује да је Кнежевићу ради опоравка потребна „најмање једна година дана одсуства од дужности”, не спомиње се туберкулоза (Ристић 1962, 91). Кнежевићев друг из гимназије, Светозар Поповић, не памти „слушче” злих „очуха” (Недељковић 1962, 255–6), већ се сећа да је Кнежевић у Београду живео у кући удовице, мајке свог „блиског друга”, Тодора Петковића, будућег министра привреде (Богдановић 1933, 345; Споменница 1939, 456).²⁶ Кнежевић није завршио „историју и филозофију” (Недељковић 1962, 255–6), већ Историјско-филолошки одсек Филозофског факултета Велике школе. Никола Зега (1863–1940) у својој успомени о Кнежевићу не тврди да је био његов „присни млађи колега и друг” (Недељковић, 1962, 258). Нема смисла истицати њихову генерацијску разлику („млађи колега”) кад су, у ствари, били вршњаци (1862/3). Нису били ни „присни другови”, већ је Зега био деловођа школе у којој је Кнежевић био директор. Кнежевићева удовица је тврдила да Зегина брошура о Кнежевићу „кипти неистинама” (Лукић 1935, 7), што, наравно, не мора бити сасвим тачно. Иза Кнежевића, за кога се писало да никада није ногом крочио ни до Земуна, остала је бележница под насловом „Украј мора”, дневник о боравку у Абацији (Abazzia), отменом аустроугарском одмаралишту и лечилишту (Опатија), где описује и излете на Лошињ. Из Србије до Абације обично се путовало преко Земуна, а куда је још Кнежевић путовао, не можемо са сигурношћу тврдити. Осим честих путовања по Србији, вероватно службених (укључујући и новоослобођене крајеве 1878) у својству школског надзорника (*III*, 1892, 609), на основу његових бележака можемо закључити да је био у Загребу, Сиску, Истри, на Цресу... Још Скерлић (1953, 419) пише, а други понављају, да је Кнежевић „сам научио

²⁵ Према запису кћерке Милке и жене Марије, Божидар Кнежевић је пре смрти узео животно осигурање (на 20 000 динара), које осигуравајућа кућа не би одобрила да је био тешко болестан од туберкулозе. Кнежевићев пријатељ и пашеног З. Поповић (1933, 361–362) његову болест и смрт доводи у везу са болешћу и смрћу једанаестог детета.

²⁶ Давање кондиција (подучавање) често у кућама рођака (Слободана Јовановића је подучавао брат од тетке Владимир Јовановић, песник, а Брана Петронијевић је у Ваљеву подучавао брата од тетке), помагање у пословима који се нису давали служавкама, као што је било доношење воде са најближих чесама (Чукур-чесма и сл.), пре увођења водовода, или носање беба, засебна је тема, о којој има доста школских успомена (вид. Споменница 1939).

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

језике”. Вероватно је реч о стилском уобличавању реченице, јер Скерлићу, ђаку и професору исте гимназије у којој је ђак и професор био Кнежевић, одлично је морало бити познато колико се полагало на учење немачког у Првој београдској гимназији, као и да су се немачки (заступљенији у Београду него енглески данас), руски и француски учили на Великој школи, и то од професора који су били, што се данас посебно цени, „native speakers” (Немац, Рус и Француз). Уосталом, Кнежевић је био професор савремених и класичних језика (француског, немачког и латинског) и историје (Поповић 1937а, 161). Приредио је и један српско-француски речник.²⁷ Само је енглески језик, научио сам, преводeћи, у чему није био усамљен у то време, а ни касније.²⁸ Прича се како је Бранислав Перонијевић осујетио Кнежевићев долазак на катедру филозофије на Великој школи (К. Грубачић 1962, 127),²⁹ док се, у ствари, Кнежевић „на наваљивање пријатеља” (С. С. 1905, 2) претпоследњег дана (9/21. марта 1897) пријавио на конкурс („отворени стечај”) за Општу историју (нови век),³⁰ односно за „катедру историје новог доба на Великој школи”, и то искључиво „као

²⁷ Михаило Шљивић је (1894) написао рецензију *Српско-француског речника* Божићара Кнежевића у којој је закључио да су потребне допуне и исправке (Марић 2001, 16).

²⁸ Према Милету Павловићу Крпи, Божићар Кнежевић је као студент Велике школе читао Баклову (Henry Thomas Buckle) *Историју цивилизације* (*History of Civilization in England*, 2 vols, John W. Parker & Son, London 1857–61) у преводу Чедомиља Мијатовића (Хенри Тома Бокл, *Историја цивилизације у Енглеској*, с енглеског превео Чедомиљ Мијатовић, Део први, Дело је ово награђено из књижевног фонда Илије Коларца, Државна књигопечатња, Београд 1871): „Допала му се садржина књиге од које беше одштампана само прва свеска”. Кнежевић се пожалио професору Светомиру Николајевићу да је прочита само прву свеску јер остатак није преведен: „у једном тренутку запита професора:

- Како би ја то дело прочитао.
- Николајевић се на те речи насмејао.
- Врло просто: на енглеском.
- Али за то треба знати енглески језик, г. професоре, а ја га не знам.
- Ништа лакше: седните и научите.

Божи је то било доста. Две или три године иза тога Божа је поднео Чупићевој задужбини, у којој је, чини ми се, био члан и Светомир Николајевић превод свих пет свезака Беклова дела и понудио за штампање”. („О Божи Кнежевићу”, НБ, Р 465/XIV). Превод је објављен у издању Коларчеве задужбине.

²⁹ До данас се преноси ова неистинита прича.

³⁰ Расписан је конкурс за „упражњене професорске катедре” на Филозофском факултету (СН, 21. фебруар / 5. март 1897, 3), за Општу историју (стари век), где је примљен Никола Вулић и Општу историју (нови век), где је изабран за ванредног професора историје др Драгољуб Павловић, и на Правном факултету за Државно право, где је примљен Слободан Јовановић.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

редован професор”, што се види из његовог пријаве (Ристић, 1962, 88). У писму министру, односно пријави, као „једини основ на коме диже своје тражење те катедре”, једини разлог „права на то” доставља рукопис на оцењивање, претпостављамо првобитну варијанту прве књиге *Принципа историје*, објављену наредне, 1898. године. Бранислав Петронијевић је у време отварања овог конкурса био студент у иностранству. Имао је велике проблеме јер је изгубио стипендију кад се сазнало да је напустио студије медицине (у Бечу) и уписао се на Филозофски факултет (у Лајпцигу). У време писања и објављивања тзв. реферата (реч је о приказу, а не о неком званичном реферату), Кнежевићевих *Принципа историје*, годину дана након конкурса, када већ други кандидат, др Драгољуб Павловић, увелико предаје предмет за који је Кнежевић конкурисао (марта 1897), Петронијевић је привремено средњошколски учитељ језика (1898). Прича се како је Кнежевић премештан из школе у школу по унутрашњости, док је, у ствари, „по потреби службе” био предавач и професор само у Ужицу (у Крагујевцу је био повремено и веома кратко, око 2 месеца). У Чачку је постављен за директора, а у Ниш, Шабац, Чачак (други пут) и Београд, премештан је „по молби” (Министарство му је, дакле, предусретљиво излазило у сусрет (*ПГ*, 31. октобар 1889, 570; Ристић, 1962, 89). Кнежевић, иначе, никада није отпуштан из службе, иако се и таква тврђења, поред других нетачних и измаштаних прича, могу наћи (Грубачић 1962, 27). Стално се понавља прича о запарложеним паланкама и ускогрудој средини док су, у ствари, међу Кнежевићевим колегама у гимназијама у Србији били Љубомир Стојановић, Коста Стојановић,³¹ Стеван Сремац, Миле Павловић Крпа, Јаша Продановић, Гргур Јакшић, Добра Ружић и многи други, који су као и остали чиновници тадашње Србије мењали места службе, уобичајено, не по казни, о чему сведоче биографије Кнежевићевих савременика. Било је, наравно, и премештаја по казни, као и отпуштања из политичких разлога. Јаша Продановић нпр. сведочи да је због опозиционог рада и критике слободног зидарства у једном тексту објављеном у *Делу* очекивао да ће га министар Андра Ђорђевић отпустити, али је на крају био кажњен „само” премештајем из (Прве) београдске гимназије у Пиротску вишу гимназију (Споменица 1939, 315).

Сваки догађај и свака биографија, може да се исприча на више различитих начина, што је веома упечатљиво показао Богдан Поповић (2001, 337–348) у тексту под насловом „Истина и непристрасност” посвећеном

---

³¹ Коста Стојановић је изгледа гарантовао за Кнежевићеву позајмицу код Нишке задруге, Нишке акционе штедионице и Српско-јеврејске задруге, па је осуђен да солидарно са Кнежевићем плати тражене износе (Ристић, 1962, 88).

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

објективности тумачења. Када се укрсте заоставштина и друга архивска грађа са поузданијим мемоарским записима чланова Кнежевићеве породице и блиских пријатеља, добија се другачија слика Божидача Кнежевића и његовог времена од уобичајене. Кнежевић није лик из социјалног романа какве су волели марксистички аутори (Недељковић 1962, 69), већ пре нпр. Давид Коперфилд, дете из добре куће које страда (због несретних породичних околности), изузимајући, наравно, рад у фабрици. Можда Кнежевић, у ствари, највише личи на филозофске природе из Платонове *Државе*, „племенита рода и добро васпитане, које је погодила неприлика [...], па су по својој природи остали верни филозофији, јер [...] није било оних који би их могли искварити” због „такозваних добара: богатства и сличних потреба” (Plato, *Resp.* 496 b-c).

Иако је рано остао без оца, и због тога извесно „осиротео”,³² Кнежевић није био препуштен себи и својој судбини. Уписан је у најбољу школу у Кнежевини Србији, Београдску гимназију, „Велику гимназију”, која се налазила у Капетан Мишином здању (данас Ректорат Универзитета у Београду), заједно са Великом школом.³³ У то време није господин био само професор, него и ђак, поготово старијих разреда гимназије: „бити ђак... значило је много” (Споменица 1939, 203). Лик из романа *Порушени идеали* Светолика Ранковића (који је, кад и Кнежевић, био ђак у Првој београдској гимназији, али је потом прешао у Богословију) након уписа понавља: „Ђак београдске гимназије... Боже, је ли ово истина или сан! [...] Плашљива зебња наилази му на душу, али је он одмах одгони својом чаробном реченицом: 'Љубомир Васић, ученик Велике гимназије'”. Нема скоро ниједног државника, политичара, професора или научника Србије у XIX и почетком XX века који није завршио (Прву) београдску гимназију.³⁴

---

³² Сам Кнежевић подразумева ове дистинкције (кад нпр. пише о Џорџу Канингу (George Canning) да је „осиротевши рано дуговао за образовање” једном богатом рођаку, банкарџији, које су потпуно непознате марксистичким ауторима. Није исто бити рођен у пролетаријату и бити из осиромашене куће.

³³ „Велика гимназија” је Гимназија београдска, односно Београдска гимназија (у то време једина пуна гимназија), Прва београдска гимназија, Гимназија краља Александра Обреновића, а потом Прва београдска гимназија, односно Прва мушка реална гимназија у Београду (данас Прва београдска гимназија).

³⁴ Изузетак чине нека велика и позната имена, војвода Радомир Путник и Никола Пашић, који су похађали Крагујевачку гимназију и Јанко Веселиновић, Кнежевићев пријатељ (завршио Шабачку гимназију). Према једном сведочанству и Кнежевић је прво био у Шабачкој гимназији, одакле је прешао у (Прву) београдску гимназију. Архива Прве београдске гимназије за овај период уништена је у рату.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

У генерацији са Кнежевићем школовали су се и матурирали Михаило Шљивић (рано преминули професор логике и историје филозофије на Великој школи), др Милован Ђ. Миловановић (професор Државног права на Великој школи пре Слободана Јовановића, министар, председник Министарског савета, дипломата), др Милорад Гођевац (лекар, организатор четничке акције у Македонији). У годину дана млађој генерацији били су Богдан Поповић (иначе унук уставобранитељског министра и председника владе), Љуба Давидовић (гимназијски професор у унутрашњости, председник Демократске странке и председник владе) и Петар А. Типа, професор математике (први муж будуће Кнежевићеве жене), а у наредним Светислав Ст. Симић (оснивач *Српског књижевног гласника*, гимназијски професор, дипломата, краљевски посланик у Софији, шеф Пропаганде Министарства иностраних дела), др Војислав Вељковић (краљев секретар, министар и министарски син, унук и брат), др Михаило Петровић Алас и Павле Поповић (последња двојца су нераздвојни другови од раног детињства, Споменица 1939, 95), Слободан Јовановић, Павле Маринковић (син министра, брат министра и министар просвете у време када је Кнежевић кажњен умањењем једне месечне плате), др Никола Вулић и др Бранислав Петронијевић (обојица критички анализирају Кнежевићеве *Принципе историје*), Јаша Продановић, Јован Јовановић (Пижон), Јован Скерлић и други (Споменица 1939, 456 и даље). Не треба посебно напомињати да су се сви који су у то време били у школи, познавали, барем из виђења. Гимназија је била строга, а Министарство просвете и црквених послова старало се да избор професора буде што бољи. Неретко је мање од половине уписаних ђака завршавалао школовање и успешно полагао матурски испит (Споменица 1939, 308). Чувени директор Ђура Козарац говорио је: „Мало ђака, али добрих ђака!“ (Споменица 1939, 308). Божидар Кнежевић је био у старијим разредима гимназије у време српско-турских ратова и Берлинског конгреса.

Након успешно завршене гимназије, Кнежевић се уписао на Историјско-филолошки одсек Филозофског факултета Велике школе (1880).³⁵ Филозофске предмете – логику, естетику, педагогику, психологију и историју филозофије предавао је (1880–1882) Милан Кујунџић (Абердар), који је након завршене Велике школе, студирао у Бечу, Паризу и Оксфорду. За краљевског посланика у Риму постављен је 1882. године. Општу историју на Великој школи предавао је као хонорарни професор Стојан Бошко-

³⁵ Списак предмета предаваних у Великој школи вид. у Баралић 1967, 67–69.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

вић (један од идеолога либералне странке, поред Владимира Јовановића и Алимпија Васиљевића), филологију Ђуро Даничић [Ђорђе Поповић] и Јован Бошковић, француски језик са француском литературом Шарл Арен (Charles Arènes), немачки језик Херман Резнер (Hermann Resner), а руски Платон Кулаковски (Платон Андреевич Кулаковский), руски слависта.

Већ на првој години студија Кнежевић је по својој молби запослен као практикант у Државној штампарији са годишњом платом од 750 динара (19/31. јуна 1881). Наредног месеца (1/13. јула 1881) постављен је за практиканта у Министарству просвете и црквених послова, а следеће (1882) године, по наређењу министра, одређен је за старешину практиканата – преписивача (Поповић 1937а, 159; Ристић 1962, 81). Студије је завршио 1884. године.

Према сведочењу Кнежевићевог дугогодишњег блиског пријатеља и колеге (М. Кнежевић: 2002, 89), Милорада Милета Павловића Крпе (НБС, Р 465, 3), дошло је, међутим, до неспоразума између Кнежевића и начелника (2. кл.) Одељења за просветне послове (другог човека Министарства према тадашњој систематизацији), потпредседника Главног просветног савета и редовног члана Српског ученог друштва, Јосифа Пецића (либерал, кум Владимира Јовановића, ДК 1884, 34), а реч је била о фризури која је прикладна, односно неприкладна за чиновника Министарства (Грубачић 1962, 23). Кнежевић није променио фризуру, наставио је да носи „јакo разбарушену и коврцаву црвенкасто-жуту косу”, није отпуштен из државне службе, али је упућен за предавача француског језика у Ужице, које се једно време сматрало чиновничким Сибиром (што је свакако претерано).³⁶ Кнежевић је у молби тражио да му одреде Шабац или Ваљево (Ристић, 1962, 82).

Неуредна фризура је, у ствари, била само кап која је прелила чашу. Министар просвете и црквених послова, Стојан Новаковић, већ је казнио Божидара Кнежевића, шефа практиканата – преписивача, одузимањем десетодневне плате (март 1883) јер и после више опомена „немарљиво ради све службене послове који су му поверени”. Кнежевић „по више дана за држава неписане акте и друге акте обичних послова; не пази да сваки практикант чисто, тачно и беспогрешно преписује оно што му се на

---

³⁶ Не треба погрешно замишљати средину у коју је дошао. У то време у Ужичкој реалки предају Љуба Стојановић и Добра Ружић (будући министар, сенатор, државни саветник, таст Милоша Црњанског), док је чиновник највишег ранга, ужички окружни начелник, из породице традиционално блиске Обреновићима, отац краљице Драге, Панта Луњевица (ДК 1884, 45).

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

преписивање даде [...] ствари не држи у своме реду и квари их, распарује акта и закључава их у орман [...] а и не долази уредно у канцеларију и изилази из канцеларије пре времена и без питања” (Ристић, 1962, 81–82). Стојана Новаковића научни рад није ометао у савесном обављању чиновничких и државних дужности, па није имао разумевања за Кнежевићеву „филозофску” одсутност и немарност. Да је Кнежевић оставио добар утисак, сигурно би добио стипендију за студије у иностранству. Скерлић чак жали што одлични студенти из Србије не желе да наставе школовање у иностранству и не конкуришу за стипендије. Кнежевићев друг из гимназије, Светозар Поповић, жали „што Божа, као одличан ђак, није послан са другим питомцима у Париз. Сматра да је то у сваком случају „требало учинити с обзиром на заслуге његовога претка, кнеза Ива од Семберије” (Богдановић, 1933, 348).

Нехајног двадесетдогодишњег Кнежевића треба замислити у свом времену, времену обнове краљевине, изградње пруга, естетике свакодневног живота, *fin de siècle*. На београдској железничкој станици (још у изградњи), приликом куповине карата, упознаје једну младу даму. Путујући заједно у исто место, „зближили су се и не растајући се ни тренутка, изнели су до танчина своје животе” (Кнежевић М. 2002, 79). Кнежевић је шест недеља каснио на посао у Ужичкој гимназији, због чега је Министарство просвете и црквених послова, сумњајући да је заиста болестан („не зна се да ли је здрав или не”, Ристић, 1962, 82) тражило обавештења од ваљевског начелства. Пронађен је у Такову код брата, свештеника Радована Кнежевића. Срески лекар Тамнавског среза прегледао је Кнежевића и изнео мишљење да се опоравио и да може да се врати на дужност (Ристић, 1962, 82).

Кнежевићева кћерка сведочи да су њени родитељи у Ужицу водили необичан живот: „Њима апсолутно нико није требао, никога нису желели. Ужичанима није требало да у први мрак сеју брашно од капије до стана лепе учитељице да би се уверили да јој он долази и ноћу. Долазак малог Ненада на свет доказао им је крајњу индиферентност његових родитеља према њима” (Кнежевић М. 2002, 79).³⁷ Не треба мислити да је реч о некој пози којом се пропагира слободна љубав и феминистичка идеологија

---

³⁷ Будућа Кнежевићева жена ускоро је отишла у Београд да би повела бракоразводну парницу са дотадашњим мужем, Петром А. Типом, предавачем и потом професором математике у Првој београдској гимназији. Петар А. Типа је заслужан за обраду архиве Прве београдске гимназије и објављивање података из ње (1901). Значај њеног сређивања и објављивања постао је још већи након Првог светског рата у којем је добар део архиве уништен.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

(решавање „женског питања”, како се у то време најчешће говорило). Кнежевићу једноставно није било стало до мишљења околине, колега и комшилука, локалног јавног мњења.

Кнежевићев став и држање савременици су разумевали као охолост и гордост (Кнежевић М. 2002, 83; Грубачић 1962, 23). У причљивој балканској средини превише је ћутао. Лука Лазаревић (1933, 2) записује да су у „намрштенику и ћуталици другови његови на послу гледали човека који је под теретом посла постао мрзовољан”, а Драгомир С. Поповић (1937, 160) бележи (1937) да се „сви наставници из тога доба слажу у томе да је Кнежевић био филозоф ’у правом смислу речи’, окупиран вечито својим мислима, без смисла и воље за свакодневне ситне бриге и потребе стварног живота”. Никола Зега (1934, 2) мисли да Кнежевић „није био уображен”, већ да је само „имао у себи неку урођену отменост”.³⁸ Кнежевић извесно није био „гур-гур”, лакташ и ариविшта, што је круг око *Српског књижевног гласника* препознао и ценио. Иако често у својим мислима и одсутан, био је центалменски учтив (Лукић 1935, 7). Сасвим је, међутим, легитимно питање колико је сам Кнежевић допринео неспоразуму са околином, онемогућавању самог себе у одласку на студије у иностранство и проузроковању недаћа за које су социјалистички и марксистички аутори сасвим неправедно окривљивали државу и економске односе „старог режима”. Сам је доносио одлуке, које није хтео да мења, нити да слуша савете (Лукић 1935, 7). Кнежевић, рекло би се, сасвим искрено закључује: „Више од $\frac{9}{10}$ свих зала у животу човека долазе од његових сопствених погрешака” (Кнежевић 2002а, 209/5).³⁹

Кнежевићева жена, Марија Кнежевић (1867–1942), кћерка београдског лекара, у очевој кући је „навикла на лак, удобан живот, а будући да је била и најмлађа ... расла је слободно и безбрижно”. Тридесет година након Кнежевићеве смрти (1935), говорећи о шеснаест година брака које је провела са Божом Кнежевићем, срећним је сматрала само почетак и последње године (Лукић 1935, 7). Родила је укупно једанаесторо деце (Кнежевић, М. 2002, 77), од којих је деветоро умрло (троје после смрти Божицара Кнежевића), што је била непојмљива трагедија. Кнежевићева кћерка у

³⁸ Разумевању Кнежевићевог сензибилитета може да допринесе и сведочење његове кћерке (Кнежевић М. 2002, 87) да је „особито ценио и радовао се да се позна” са хрватским књижевником Љубом пл. Бабићем (Ksaver Šandor Gjalski), дописним чланом СКА (од 1905).

³⁹ Уместо броја странице наводи се број под којим је објављена одговарајућа Кнежевићева мисао.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

једном писму (1960) допуњује запис који је оставила у Народној библиотеци: „Када сам писала о њиховом животу, ја сам у истини имала нервне грознице и болно осећање да сам из дубоког бунара вадила мутну воду” (Грубачић 1962, 18).⁴⁰ Кнежевић је пожелео да оде у иностранство због свог рада, али након лошег утиска који је оставио на претпостављене и са породицом у којој се сваке године рађало дете, то свакако није било изводљиво. Државни стипендисти били су нежењени, а многи су цео живот провели као „бело монаштво” престоничке интелигенције (Богдан и Павле Поповић, Слободан Јовановић, Михаило Петровић Алас, Брана Петронијевић).

Кнежевић је годину дана након доласка у Ужице отишао у Српско-бугарски рат (2/14. новембар – 16/28. новембар 1885). Према једном сведочењу тада је, спавајући на снегу, добио „катар на плућима” (бронхитис). Да је ратно искуство оставило дубок утисак на њега, сведочи мисао да је „једна од најлепших страна рата та што он најлепше испољава оно што маса, светина има лепога: она је најлепша у рату и само је рат подстицај за масу да ствара оно лепо и велико што може створити” (Кнежевић 2002а, 770). После Ужица (1884–1888), Кнежевић предаје (професорски испит положио је 1889) у Нишкој гимназији и (претписом министра од 1/13. јануара) хонорарно у Нишкој учитељској школи (*ПГ*, 28. фебруар / 12. март 1890, 1). Августа 1893. године краљевим указом именован је за директора Чачанске гимназије (*СН*, 17/29. август 1893). Насупрот успоменама управника Етнографског музеја у Београду, Николе Зега, некадашњег деловође Чачанске гимназије,⁴¹ на основу којих се стиче утисак о Кнежевићевој потпуној незаинтересованости за школу чији је директор био, Драгомир Поповић, професор исте гимназије, указује, на основу архивске грађе, да је Кнежевић

---

⁴⁰ У време Кнежевићеве смрти живо је било петоро деце, од којих је троје умрло рано, Бисенија, ученица Учитељске школе (1892–1911), Даница, ученица гимназије (1902–1915) и Драгољуб Ђура Кнежевић, студент финансијских наука у Бриселу (1897–1927). Остало је само двоје деце, Данило Кнежевић (тридесетих година живео је у Солуну) и Милка Кнежевић (умрла 1968). На Кнежевића, који се, судећи по једном афоризму, скоро па помирио са судбином („Као што од многобројне рођене деце мало остане живе, тако од многе живе деце мало постану људи”, Кнежевић 2002а, 22), изузетно је тешко поднео смрт једанаестог детета, што је изгледа водило и његовој скорашњој смрти, проузрокованој нелеченим назебом који је прешао у запаљење плућне марамице, што је утврдио др Демостен Николајевић (Кнежевић М. 2002, 90).

⁴¹ Зега, између осталог, пише да је упознао Кнежевића 1894. године, што одговара чињеницама, али наводи да је Кнежевић постао директор 1898. године, што може бити и штампарска грешка.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

„веома енергично и смишљено водио акцију око отварања седмог разреда у Чачку” (Поповић 1937б: 8). На његов подстицај и по његовим упутствима општина је слала више молби Министарству просвете да би на крају отишла и делегација са елаборатом који је Кнежевић саставио. Иако је Министарство имало негативну оцену зграде од свог изасланика, професора минералогije на Великој школи, Саве Урошевића (будући академик и ректор, зет Николе Христића, председника владе), најзад је попустило. Седми разред Чачанске гимназије отворен је већ у августу 1894. године (Поповић 1937б, 8). Кнежевић је имао „разумевања и за оно што би се могло назвати живот школе”, о чему сведочи његов „Годишњи извештај за 1893/4. годину (од 30. јуна / 12. јула 1894)”, у којем је „навео све недостатке и невоље са којима се борила гимназија”. Кнежевић, у ствари, изгледа није мислио да је нужно да се бави административним пословима, које је препустио деловођи (секретару) школе, Николи Зеги. Отварање виших разреда гимназије је важно питање и око тога се ангажовао. Време је проводио у канцеларији, где је био доступан ако је нешто хитно и неизводљиво без њега. За то време могао је да преводи и пише. Из Чачка је (4/17. септембра 1894) премештен за професора у Крагујевац, али већ 9/21. новембра 1894. године потврђен је за професора Чачанске гимназије, где остаје до 1/13. септембра 1899. године, када је „по молби” премештен из чачанске Гимназије господара Јована Обреновића у шабачку Гимназију господара Јеврема Обреновића (*СН*, 3/15. септембар 1899), а указом од 24. јула / 6. августа 1902. године у Гимназију краља Александра I (Обреновића) у Београду (*СН*, 28. август/10. септембар 1902).⁴² Од 1904. године Кнежевић је „на служби у Државној штампарији”, где обавља дужност помоћника уредника службеног гласника, *Српских новина*. Именован је и за члана Управног одбора Државне класне лутрије (*ДК* 1905, 61, 126).⁴³

Насупрот причама о Кнежевићевој недружељубивости, изгледа да се у одређеним периодима интензивно дружио, породично и у кафанама. Према сведочењу Кнежевићеве кћерке, када су дошли у Чачак, „узели су добар стан, напунили лепим новим намештајем. Здружили су се са својим колегама и отворили кућу, излазили су на заједничке вечере и седељке

⁴² Гимназија краља Александра Обреновића је Београдска гимназија, односно Прва београдска гимназија (Прва мушка реална гимназија у Београду).

⁴³ У Државној штампарији уредник *Српских новина* био је Миленко Марковић, а шеф коректора Јанко Веселиновић. Председник УО Државне класне лутрије био је др Михаило Петровић, а чланови осим Кнежевића, Марко Трифковић, Љубомир Јовановић, Коста Стојановић, Милисав Миловановић и Михаило М. Аврамовић.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

до дубоко у ноћ” (Кнежевић М. 2002, 80). Иако су у кући увек имали добре служавке („девојке”), које је Кнежевић проналазио преко учитеља или средског начелника, дакле полиције (Кнежевић М. 2002, 82), а у Београду сам унајмљивао на Великој пијаци (данашњи Студентски трг), са толиким школским и породичним обавезама, научним и преводилачким радом којем је био посвећен, није у свим периодима живота било изводљиво и редовно дружење. На основу сведочанстава Кнежевићевог пашенога, Зарије (Захарије) Р. Поповића, вишег чиновника (статистичар 1. кл, ДК 1896, 32) Министарства просвете и црквених послова (Поповић 1933, 358–362),⁴⁴ рукописне заоставштине блиског пријатеља и колеге Милета Павловића и успомена Кнежевићеве кћерке (2002, 89), може се закључити да се редовно виђао са књижевницима Стеваном Сремцем, Радојем Домановићем, Браниславом Нушићем, Јанком Веселиновићем, Симом Матавуљем, Милорадом Митровићем. Углавном су се дружили у кафанама, где се у то време одвијао добар део друштвеног живота (у Београду у „Такову” на Теразијама и у „Орачу”). Са Домановићима су се једно време дружили и породично у Београду, до неког неспоразума. У Чачку се Кнежевић виђао са Јашом Продановићем, у то време професором српског језика, историје српске књижевности и филозофске пропедеутике. Кнежевићева кћерка је забележила његово мишљење о Продановићу: „Седне ли Јаша на министарску фотелу, никад се више са ње дићи неће” (Кнежевић М. 2002, 83). Иако се нису добро слагали, Кнежевић је, међутим, касније, сарађивао са новинама које је Продановић уређивао (*Одјек*).

Насупрот Скерлићевој оцени (у карактеристичном стилу, са пуно патоса, ефектних „етикета мисли”, и неретко непоузданим подацима) о несретном учењаку који нема ни књига, Кнежевићева кћерка је записала да су књиге поручиване из иностранства, из Швајцарске и Немачке: „То није био мали број књига. То су били томови дебелих, тешких, укоричених свеака. Под каквим је условима те скупе књиге отац набављао, не зна се, само после дужег времена те су књиге негде одлазиле да се никад више у кућу не врате” (Кнежевић М. 2002, 81). Кнежевићева удовица, Марија, сећала се да је „њему било главно да купи књиге које је зажелио. Оне су му биле све и свја” (Лукић 1935, 7).

---

⁴⁴ Статистичар је звање једнако звању секретара (различитог ранга, класе). Име Зарије Р. Поповића се увек наводи са средњим словом, вероватно зато што је постојао истоимени Зарија Поповић, такође чиновник.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

Божидара Кнежевића тешко је погодила изненадна смрт старијег брата, протојереја и председника Духовног суда, Радована Кнежевића (1854–1899). Преузео је старање о његовој породици и због тога тражио и добио премештај у Шабац: „Одјурio је тамо отац као без душе” (Кнежевић М. 2002, 83). Према успоменама Милке Кнежевић, испоставило се да постоје дуговања у уплатама пензије, па је ову финансијску обавезу Божидар Кнежевић преузео на себе. Братанице је удао уз помоћ својих пријатеља (Велимира Вукићевића, професора зоологије, ботанике и земљописа, касније председника владе, и других), а братанца Стевана Р. Кнежевића уписао је у Војну академију (33. класа), у коју се тада уписивао „цвет омладине” (како наглашава Александар Белић, председник СКА и САНУ, *Споменица*: 344). Кнежевићева жена је, међутим, са децом отишла из Шапца у Београд: „Отац је био дубоко потресен и затражио је дуже одсуство. Школски лекари, видећи га у дубокој депресији, очајног, измученог, а здравог, на предлог др [Аврама] Винавера [отац Станислава Винавера], који је седео [становео] преко пута нас и био очевидац свега, усвоје да му се да највеће могуће одсуство” (Кнежевић М. 2002, 84).⁴⁵ Кнежевић је 1902. године дошао у Београд, где му је већ живела породица. Прво су становали на Палилули, а потом у Косовској улици бр. 38. Купио је жени велики виноград на Бановом брду (1 367 м²) и луксузне комаде намештаја („два фина шифоњера – последњи крик моде онда”). Можемо претпоставити да су пријатељи захваљујући којима је Кнежевић постао професор Гимназије краља Александра (Прве београдске гимназије) и потом помоћник уредника *Српских новина* (службени гласник) из круга *Српског књижевног гласника*.

У протеклих сто десет година наслагани су читави слојеви тумачења па је данас Кнежевићев стварни лик магловитији од оног познатог цртежа који је криомице урадио деловођа Чачанске гимназије, Никола Зега (1934, 4), учитељ слободног цртања и лепог писања (познатији као етнолог и управник Етнографског музеја).⁴⁶ Високог, витког и отменог Кнежевића, правог „представника нордијске расе” (Богдановић 1933, 347), који вероватно није хтео да се слика док није био спреман за сликање, игром ненаклоњене судбине наредне генерације могу да дочарају само на основу једне неспретно нацртане скице. Не треба тражити неке посебне филозофске разлоге у томе што нису сачуване Кнежевићеве фотографије, као да је имао

⁴⁵ Према објашњењу Кнежевићеве кћерке зато је написана као дијагноза неурастенија.

⁴⁶ Никола Зега је Цинцар Пречанин, из (Банатског) Новог Села, пореклом из Влахоклисуре.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

наводну филозофску, особењачку, платиновску, готово иконоборачку одбојност према сликању. Кнежевић, уосталом, није одбио да прими сликара Пашка Вучетића, који му је дошао у кућу да наслика његов портрет. Према једној марксистичкој историји српске филозофије која обилује непоуз-даним подацима, професорски колегијум Чачанске гимназије посебно је замолио сликара да портретише Кнежевића. У ствари, према сведочењу самог аутора Кнежевићевог крокија, једног дана дошао је краљевски српски дворски фотограф из Београда (Lazar Letzter) са препоруком Министарства просвете да може да слика гимназијалце по унутрашњости. Када је завршио сликање ђака са разредним старешинама, замолио је да слика цео колегијум гимназије. Директор Кнежевић није био расположен за фотографисање. Према успоменама аутора овог цртежа, рекао је да се никад није сликао и да се неће сликати ни сада (можда је управо писао или преводио) (Зега: 1934, 4). Тада је деловођа одлучио да га кришом нацрта. Никола Зега, будући управник Етнографског музеја, студирао је сликарство код Стеве Тодоровића и у Минхену. Нејасно је, међутим, како је кришом цртао Кнежевића „како преводи Беклову историју” или „пише *Мисли*”,⁴⁷ као портрет *en face*. Кнежевића кћерка, Милка Кнежевић, у својим успоменама запажа да су очи погрешно (разроко, у ствари, зрикаво) нацртане (М. Кнежевић: 2002, 93). Миле Павловић Крпа је у белешкама записао да се у *Споменици Чачанске гимназије* налази и репродукција слике Боже Кнежевића коју је урадио Никола Зега: „Но мало налик” („О Божи Кнежевићу”, НБС, Р 465/XIV).

Политичка гледишта

На основу архивске грађе (Ристић 1962), Кнежевићевих ставова изнесених у *Мислима*, сведочанстава чланова породице, као и круга пријатеља који су га подржавали и са којима се дружио, могуће је реконструирати и његова политичка уверења. Кнежевић је преводио и конзервативне (Карлајл 1903) и социјалистичке ауторе (Штерн 1903).⁴⁸ У *Одјеку* је обја-

⁴⁷ У време када је Кнежевић био директор Чачанске гимназије (1893–1894), „Беклова историја” је већ одавно била преведена и објављена (1891), а *Мисли* (1902) је саставио и објавио тек после *Принципа историје* (1898, 1901).

⁴⁸ Јакоб Штерн (Jacob Stern) је рабин који је постао атеиста и социјалиста.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

вио низ чланака о политичарима XIX века, где у тексту о вођи конзервативаца, маркизу Солзберију (Robert A. T. Gascoyne-Cecil, 3rd Marquess of Salisbury), показује (код нас данас тако ретко) познавање енглеског политичког система, као и прецизне хијерархије у систему наслеђивања старешинства у породицама енглеске аристократије (Кнежевић 1902c), а у чланку посвећеном вођи либерала, Гледстону (William Ewart Gladstone), познавање политичких гледишта и најважнијих обрта и догађаја у његовом животу. Судаћи према рукописној заоставштини, имао је јасно и живо политичко мишљење и интересовање за национална питања. Кнежевић је обилазио југ Краљевине Србије, вероватно у функцији школског надзорника (Ниш, Владичин хан, Пољаницу и Лесковац), где је бележио етнографске и етнолингвистичке специфичности тамошњег народа и његовог говора (Кнежевић 2002b, 1–53).

Дружио се са књижевницима конзервативних схватања (у позитивном смислу, очувања наслеђа и неприхватања социјалистичког, тј. комунистичког радикализма), Стеваном Сремцем и Браниславом Нушићем, и са радикалским књижевницима, Јанком Веселиновићем и Радојем Домановићем. Кнежевићева жена и кћерка сведоче да је био наклоњен радикалима (Лукић 1935, 7), због чега је, изгледа, и смењен са места директора Чачанске гимназије (1894). Кнежевић је био оптужен да присуствује и председава тајним зборовима радикала и штити радикалске наставнике, што је он у одговору на писмо министра просвете и црквених послова, Андре Ђорђевића порекао. Поднео је и тужбу против чачанског грађанина који га је пријавио (Ристић, 1962, 85–87).

Из Кнежевићевих бележака под насловом „Моје екскурсије 1896. год.” можемо видети да је у возу на релацији Београд–Ниш (судаћи према сапутницима очигледно у првој класи) имао веома дуг и отворен разговор са генералом Јованом Бели-Марковићем, Баба-Дудићем, бившим намесником краљевског достојанства: „Његови политички назори; причање његово о интервјуисању страних дописника код њега, о правом циљу [„правој цели”] његова пута у Беч, о његову виђењу с краљем Миланом и шта су један другом казали (Краљ М. би радо дошао у Србију, ако би му Краљ допустио итд), о његовој економији [мисли на Бели-Марковићева имања; Бели-Марковићев је био и познати дворац у Врњачкој Бањи] итд.” (Кнежевић 2002b, 40).

У узаврелој атмосфери у време краљеве женидбе (1900), Кнежевић је због опозиционарења, политичког протеста или демонстрације личне нетрпељивости кажњен губитком дела плате (уплаћен је у Пензиони фонд

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

за удовице и децу умрлих чиновника). Кнежевић није, као остали чланови „чиновничких корпорација” дошао на састанак са надлежним министром (Ристић 1962, 90; Недељковић 1962, 258), Павлом Маринковићем, кога је као млађег ђака, извесно памтио још из Прве београдске гимназије. Кнежевићево образложење неизвршавања „чиновничке дужности” (због које је био ослобођен држања трећег часа) директору, Министарству и Маринковићу било је савршено јасно: „у путу [на састанак са министром] понова ме је снашла тако јака зубобоља од које патим да сам морао да свратим код др Луке Панића да ми ублажи бол” (Ристић 1962, 90).

У провинцији се јаче осећала политичка борба, а могло се боље него у Беогаду видети да су радикали укореењени у народу. Треба имати у виду да код радикала нису били само народни трибуни, шампиони сељачке демагогије (у ствари, велике сеоске газде), већ да су у њиховим круговима били и истакнути научници и књижевници, као и многи пореклом из старијих друштвених редова. Кнежевић није егалитариста (Кнежевић 2002а, 124), нити је заљубљеник у Француску револуцију као многи из његове генерације, а није ни следбеник Светозара Марковића. Његово разумевање за сиротињу („Сиротиња је најдубља бора на челу историје” [прецртана мисао] Кнежевић 2002а, 126, уп. Кнежевић 1931, 730), пре је схватање обавеза бриге о сиротињи (као кнез Иво кад откупљује робље) и социјалним проблемима (нпр. у духу Карлајловог [Thomas Carlyle] хришћанског конзервативног социјализма који усваја Дизраели [Benjamin Disraeli, 1st Earl of Beaconsfield], вођа конзервативне странке) него заступање револуционарних уверења. Кнежевић познаје Србију свога времена и, за разлику од марксиста, који су сва зла лепили за „стари” режим и економске услове, правећи од Кнежевића на силу марксисту и дијаматовца, не измишља ни сирото радништво, а камоли пролетаријат тамо где га готово није ни било: „Сиротиње има двојакe а) права сиротиња, која нема све оно што човеку треба и б) лажна сиротиња која нема све оно што други имају. [...] У Србији има готово само друге” (Кнежевић 2002а, 236 [прецртана мисао]).

Кнежевић је био мишљења да је „аристократија лице једног народа” и да „историја и судба једног народа не зависи од тога каква му је маса, јер је она свуд једнака, него од тога какве су му више класе, да ли су оне доиста комбиноване из виших, свеснијих, хуманијих људи, или од обичног, блатавог, сировог човека” (Кнежевић 2002а, 117). Највише је ценио енглеску културу, књижевност и интелигенцију (образоване друштвене редове): „Говорио би: ’Енглеску не чини великом маса њена, јер маса је маса

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

– само с неком разликом – свуда готово иста; него је чини великом њена интелигенција – кајмак њен. А у нас се готово и не види кајмак, јер се помешао са сурутком и изгубио се” (Поповић 1933, 360). Дакле, Кнежевић није мислио да интелигенција у Србији ништа не ваља, већ само да се ова интелигенција измешала са „сурутком”. Све то је далеко од марксизма. Марксистичка идеја да се друштво дијалектички обрне наопачке, да они са дна дођу горе, сасвим је далеко од Кнежевића, потпуно супротна његовим схватањима.

Можемо закључити да је Кнежевић заступао идеју мешовите владе, спој монархије, аристократије и демократије. Иако није детаљније образложио систем који предлаже, може се рећи да је по сензибилитету био најближи заступницима енглеског система. Сматрао је да најбољи треба да владају: „Најправилнији и најприроднији устав за један зрео народ био би кад би народ од својих најчаснијих, најплеменитијих, најискуснијих и најинтелигентнијих синова, бирао одређени број људи, праву аристократију, која би [из]међу себе бирала све више чиновнике у земљи и која би за одређено време (7–10 година) вршла све јаве послове и бриге, а народ би без бриге био остављен своје послу. То би било право помирење монархије, аристократије и демократије, у чему и мора бити савршенство устава” (Кнежевић 2002а, 330). Кнежевић не објашњава на који начин да се изаберу најбољи, који би потом између себе изабрали све више чиновнике, што је суштина уставног проблема за остварење уређења које је замислио. Његова замисао подсећа на одређене Платонове идеје из *Закона*, али је Кнежевић, преводилац виговца Маколија (Thomas Babington Macaulay), био убеђен заступник деветнаестовековног либерализма: „Само у слободи учи се човек да му је потребна слобода, да воли и поштује слободу; само се у слободи учи човек слободи, као што се само на ваздуху може дисати” (Кнежевић 2002а, 66; Маколеј 1912). Ово је аргумент који је често понављао Владимир Јовановић, идеолог либерализма, насупрот тврђењу да народ треба да сазри за политичке слободе, што је био аргумент кнеза Михаила, конзервативне опције и напредњака, чији је прави оснивач био краљ Милан. Иако нису сређена и систематизована, Кнежевићева политичка становишта сагласна су, у ствари, са његовом филозофском оријентацијом. Либералним интелектуалцима најчешће је узор била викторијанска Енглеска. Парламентарни систем заступали су и радикали, али поједностављену варијанту. Укинули су горњи дом, који је постојао према претходном уставу (из 1901), и насупрот слову устава (1888/1903) тумачили да монарх уопште не треба да се меша у државне послове. У сваком случају, заслужни

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

су за увођење парламентарног система у Србији (1888, 1903). Кнежевић се није ангажовао у страначкој борби, вероватно зато што му није одговарало цело радикалско друштво. Према успоменама Кнежевићеве жене, Марије Кнежевић, „налазио је да једино програм бивше радикалне странке може да му конвенира. Али то само док су радикали дошли на власт. Тада је видео да је њихов програм једно, а оно што раде друго” (Лукић 1935, 7). Можемо рећи да су Кнежевићева схватања о социјалној одговорности власти блиска карлајловском конзервативном социјализму. Конзервативна странка у Енглеској, странка великог земљишног поседа, била је заслужна за усвајање радничког законодавства којим се штитило индустријско радништво. Енглеска либерална странка заступала је интересе велике индустрије и задуго се слабо освртала на тадашњу незаштићеност радништва.

Принципи историје

За разлику од *Мисли* Божидара Кнежевића и анегдота о његовом животу, филозофско-историјска дела која је написао нису била позната широј јавности. Рукопис (претпостављамо) прве књиге *Принципа историје* приложио је уз своју пријаву на конкурс за професора историје на Великој школи (1897), тврдећи у пријави да се у рукопису налази разлог његовог полагања права на место редовног професора на Катедри историје новог века. Иако Кнежевић није био изабран, први том *Принципа историје* (*Ред у историји*) објављен је наредне године (1898), захваљујући министру просвете и црквених послова, Андри Ђорђевићу, који је определио средства из Фонда Димитрија С. Николића Беље за штампање, као и Љубомиру Недићу, професору филозофије на Великој школи, који је дао позитивну оцену Кнежевићевог дела, како у позиву на претплату наводе Зарија Р. Поповић, статистичар, и Јован Миодраговић, референт Министарства просвете: „Ово је дело, према оцени др Љубомира Недића, министар просвете помогао из новог фонда Димитрија С. Николића-Беље. Књига ће бити готова до краја маја месеца” (*Дело* 4/16. јануар 1898, 349).⁴⁹ У захвалници на почетку књиге, Кнежевић, међутим, не спомиње Љубомира Недића, већ захваљује министру и пријатељима, укључујући и Милета Павловића Крпу, који је „водио” коректуру књиге.

⁴⁹ Кнежевићев кратки предговор првог тома је из јула 1898 године.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

У позиву на претплату даје се кратко и језгровито објашњење значаја књиге и побуда да буде написана и објављена, што је, у основи, претпостављамо, саставио сам Кнежевић. Наводи се да се историја обично представља само као списак имена људи и места и регистар светских догађаја „без унутрашње везе, без узрочности”, односно „без научне основице”. Наводи се и мотивација аутора да напише ово дело: „Сматрајући историју као једну нераздвојну целину, писац се одлучио да ово дело напише”. Преводи Баклових и Дреперових дела са енглеског⁵⁰ „одвише су недовољни за ширење овако важних, озбиљних и научних историјских погледа”, што је „нагнало писца да попуни ову празнину”. У кратком предговору Кнежевић говори да је „историја још пуна мрака и магловитих испаравања људске крви и људског зноја, просипаних по земљи хиљадама година у борби за живот, и борби за истину и правду”. Милош Тривунац, германиста, који је своју академску беседу (након избора за правог члана СКА) посветио Божи Кнежевићу (2. септембар 1940), чији је био ученик, а потом и млађи колега у Првој београдској гимназији, закључује да је Кнежевић „сматрао научну историју као једину и праву филозофију”.⁵¹ Овде под научном историјом не треба подразумевати критичку историографију, већ научно, позитивистички, утемељену историју која трага за законима историје. Својим делом Кнежевић жели да помогне осветљавању „мрачне области каква је историја” како би помогао да се осветли и прокрчи далеки човеков пут кроз историју „да би њим сигурније и свесније ишао крајњем смеру своје – правди и истини”. Према Кнежевићу, човечанство ће поста-

⁵⁰ Џон Уилим Дрепер [John William Draper], *Историја умног развића Јевроне* 1 (прев. Мито [Димитрије – Мита] Ракић са лондонског издања [1864], објављено прво у *Вили* 1868), Српско учено друштво, Београд 1871, [History of the Intellectual Development of Europe (Harper and Brothers, New York 1862) Bell and Daldy, London 1864]; Хенри Тома Бокл [Henry Thomas Buckle], *Историја цивилизације у Енглеској* [History of Civilization in England, 2 vols, John W. Parker & Son, London 1857–61], с енглеског превео Чедомиљ Мијатовић, Део први, Дело је ово награђено из књижевног фонда Илије Коларца, Државна књигопечатња, Београд 1871, Хенри Томас Бекл [Henry Thomas Buckle], *Историја цивилизације у Енглеској*, 1–5, прев. Б. Кнежевић, Коларчева задужбина, Београд 1891, [History of Civilization in England, 2 vols, John W. Parker & Son, London 1857–61]. Алимпие Васиљевић узима за основу своје теорије историје учење Дрејпера и Бакла (Бекл, Бокл, Бокл).

⁵¹ Милош Тривунац је након Велике школе, као државни питомац у Минхену, докторирао (magna cum laude) из француске филологије (и енглеске и немачке филологије као споредне групе). Редован члан СКА постао је 1939. године. За време рата обављао је дужност министра просвете. Стрелан је 1944. године. Његово излагање о Кнежевићу није посебно штампано.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

ти на „врхунцу развитка своје историје: фамилијарни савез слободних и чистих људи” (Кнежевић, 2002а, 277). Правда, истина и слобода су либерална начела, која непрестано понавља Владимир Јовановић, водећи идеолог либерализма у Србији. Владимир Јовановић је наглашавао посебност слободе као вредности веома другачије од једнакости и доследно се залагао за слободу појединца и друштвене групе, те због тога заступао интегрални парламентаризам, насупрот радикализму и револуционарним методама. Либерали нису одвајали филозофију, науку и политику. Либерална начела Кнежевић поставља као циљ човечанства и жели да, утемелујући историју као позитивну науку (по узору на природне науке), осветли пут према овим идеалима. Кнежевић следи спенсеровски позитивизам, који друштвене науке покушава да објасни по аналогiji са оним природним, као и Дрејперов и Баклов пројекат историје, који је Кнежевић превео на српски (Бекл 1891). Први закон којим почиње прву књигу *Принципа историје* закон је реда: „Један од основних закона који су исти за целу природу и за све ствари људске јесте закон реда. Једним истим редом иду ствари у целој спољној природи и у процесу индивидуалног и друштвеног живота људског, у процесу материје и у процесу душе и духа” (Кнежевић 1898, 1). Кнежевић оригиналности претпоставља научност. Подразумева ослањање на достигнућа претходника на начин природних наука. Кнежевић поставља аксиоме (пре хипотезе), мисли, које су наведене као наслови поглавља, из којих ступњевито изводи своја наредна становишта. За разумевање Кнежевићевог филозофског система, бољим од сажимања и обрађања ионако јасних хипотеза које се налазе у насловима поглавља оба тома *Принципа историје*, показује се проблемски приступ, преко критичке анализе коју су оставили његови савременици.

Бранислав Петронијевић је објавио веома детаљну анализу *Принципа историје у Делу* (1898). У својој приступној академској беседи Никола Вулић, који је дошао на Велику школу у време када Кнежевић није био изабран, полемиче касније са Кнежевићевим схватањима и у опреци према њима износи своје гледиште о питању да ли је историја наука (као што су природне науке) и да ли постоје историјски закони налик законима у природи. Ксенија Атанасијевић (иначе врло непоуздана у погледу података) више је промишљала у слободним асоцијацијама него што је тумачила ставове Божидара Кнежевића. И код Владимира Вујића (Кнежевићев ђак као и филозоф Светомир Ристић) има више надоградњи него тумачења Божидара Кнежевића. Посебно је непоуздана и произвољна марксистичка интерпретација (Милош Савковић, Душан Недељковић, Драган Јере-

мић, Андрија Стојковић), као и оних који се на њу без провере ослањају. Цела прича о паланци коју је Скерлић претерано наглашавао да би истакао своја политичка уверења и постигао што бољи стилски ефекат прихвата се здраво за готово и даље некритички понавља. Треба имати у виду да Скерлић, претпостављајући стил чињеницама, није увек сасвим ни мислио оно што је писао. Не треба испуштати из вида да су из социјализма настали супротстављени левичарски и десничарски политички табори међуратног типа (десничар Вл. Вујић нпр. хвали Скерлићеву слику Кнежевића). Има у тим текстовима и лежерности и необавезности, која извесно проистиче из уверења да је Кнежевић „наш човек”, „наш философ” па интуитивне оцене претпостављају читању и тумачењу самог Кнежевићевог текста. Слободно се може рећи да су једине аргументоване, проблемске и полемичке примедбе основним тезама *Принципа историје* Божидара Кнежевића написали Бранислав Петронијевић и Никола Вулић. Скерлић је дао похвалну књижевну оцену *Мисли*, а Богдан Поповић и Слободан Јовановић су истакли значај Кнежевића као моралисте (Јовановић 1991а, 715; Поповић 2001, 163).

Принципи историје (Петронијевићева критика)

У критичкој анализи прве књиге Кнежевићевих *Принципа историје* (Ред у историји) објављеној у часопису *Дело* (1898), Бранислав Петронијевић наглашава да је „општа тенденција ове књиге да да основе једнога целога система филозофије и историје”. Пошто је прва књига Кнежевићевих *Принципа* само први део целокупног дела, а Кнежевић није изнео цео програм, тј. систем, Петронијевић (1898, 491) закључује да је „остало само да нагађамо шта ће у идућим свескама доћи”. Према сведочењу Кнежевићеве кћерке, Кнежевићев план био је да се цео систем изложи у пет књига и да, преко појма пропорције, буде изведен математички (Кнежевић М. 2002, 80). Према часопису *Дело*, Јован Миодраговић и Зарија Р. Поповић су тврдили да је план да се објаве три књиге (*Дело* 4/16. јануар 1898, 349). Математичко извођење асоцира на Петронијевићеве математичке поставке, дискретну геометрију и конструкцију његовог капиталног дела објављеног на немачком језику под насловом *Принципи метафизике* (*Principien der Metaphysik*, 1904, 1912), који звучи слично као и наслов Кнежевићевог дела. Наравно, поставке су сасвим другачије.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

Поистовећујући апстрактно и дијалектичко мишљење, Петронијевић тврди да Кнежевић није био апстрактан мислилац: „Њему је оскудевао дијалектички таленат, који је неопходно потребан да би се ушло у дубока места” (Петронијевић 1905, 1). Може се, међутим, поставити питање оправданости ове оцене, односно питање различитог схватања дијалектике. У вези са Петронијевићевим мишљењем да Кнежевић, који је писао вишетомни систем, није „системски мислилац”, треба имати у виду Петронијевићево схватање система и уверење да је његов систем једини истинити систем. Петронијевић наглашава да Кнежевић није био „стручан филозоф”. Одмах, међутим, додаје да није мислио на студирање филозофије као струке, већ замера Кнежевићу што се није „читањем и студијом великих филозофа логички школовао”. И овде би требало бити обазрив. Кнежевић је читао филозофску литературу, али избор очито није био по Петронијевићевом укусу. Треба имати у виду сцијентистички дух филозофије тога времена, Петронијевићеве анахронизме, као и разлике у схватању филозофских тема тадашњег и данашњег времена. Петронијевић (1898, 491) је био мишљења да у „основама својим пишчев систем нема ничега оригиналног” јер се цела Кнежевићева историјска доктрина заснива на „двема идејама: [Спенсеровом] материјализму и [Дарвиновом] еволуционизму”. Петронијевић (1898, 499) указује да Кнежевићева књига има циљ исти као и Спенсерови *Први принципи* (Herbert Spencer, *First Principles*), излагање различитих страна принципа еволуције: „Многи примери које је писац у својој књизи као потврду својим законима навео налазе се и у Спенсеровом делу”.⁵² Питање оригиналности научног рада посебно је разматрано у претходном периоду, шездесетих година XIX века, за време полемике вођене између два професора филозофије, Милана Кујунџића и Алимпија Васиљевића, као и у време оснивања Српске краљевске академије, у чему је кључну улогу одиграо тадашњи министар просвете и црквених послова, Милан Кујунџић. Посебно је питање који степен оригиналности је стварно потребан, а да не дође до хипертрофије оригиналности, као што је случај са системима који су по сваку цену оригинални, какав је и сам Петронијевићев систем, а и систем Томе Живановића.

⁵² И Д. Стојановић (1940, 4) указује на Спенсеров утицај на Кнежевића: „Спенсер је учењем о непознатом као основи васионе с једне стране и општој еволуцији као првом закону природе с друге, покушао везати два света у један. Он је дао научно залеђе вери у прогрес, која је главна карактеристика научнога духа деветнаестог века”. Стојановић је пренаглашено истицао утицај Карлајла на Кнежевића, дајући тако одличан повод марксистима за оправдану критику.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

Петронијевић (1898, 502) указује да је крајњи циљ пута човечанства, према Кнежевићевом процесу генерализације и пропорционализације, да с постепеним нестанком народа, настане само једна једина раса. Тада ће човечанство бити на „врхунцу развитка своје историје: фамилијарни савез слободних и чистих људи” (Кнежевић, 2002а, 277).⁵³ Петронијевић се пита шта следи после тога: „Тада ће човек опет постати оно што је био у почетку: природан човек. Али ред нестајања требало би, по писцу, да је обрнути ред постајања: шта је непосредо претходило хармоничној целини човечанства? Нације. Човечанство треба дакле опет да се распадне у нације, оне у племена, племена да се врате у расе, расе напослетку да се изгубе у једној хомогеној раси. Историја човечанства по принципу пишчевом морала би се још једном одиграти само у обрнутом реду. Јел’ те да је ово немогуће и писац ће рећи да он тако није мислио. Могуће, али то је конзеквенција његових основних принципа, а принципе требао је писац да доведе у везу са оним што излаже” (Петронијевић 1898, 502). У вези са теоријом бола Петронијевић (1898, 504) је мишљења да је Кнежевић погрешно разумео филозофа религије Едуарда фон Хартмана (Karl Robert Eduard von Hartmann), „чији се утицај на писцу опажа”. Може се рећи да је код Петронијевића све пренаглашено, па и неопходна критика, која је у то време добила замаха у српској науци и књижевности.

У вези са еволуционизмом и дарвинизмом треба истаћи да Кнежевић, судећи према једном афоризму, не прихвата тезу са којом се најчешће поистовећује дарвинизам, тезу о настанку човека од мајмуна: „Човек се није могао развити из мајмуна као што се и геније не развија из обичног човека, као што се ни жељезница није развила из воловских кола. Све животиње са човеком заједно полазе од једне исте тачке и разлика је међу њима та што све животиње на том путу застају на разним тачкама, само је човек отишао најдаље” (Кнежевић 2002а, 98).

Кнежевићево становиште да права истина постоји само у целини (историје, човечанства), а не и у деловима (што је део мањи, мање је истине у њему), Петронијевић (1898, 501) оштро критикује: „То тврдити значи тврдити нешто што је немогуће. Јер или постоји апсолутна разлика између истине и заблуде, онда истине има и у целини и у деловима, пошто је целина само скуп делова”. Петронијевић (1898, 506) указује и на „неколико добрих примера” у Кнежевићевим *Принципима*. Ови примери су издвојене

---

⁵³ Противречност братског човечанства и схватања да се маса руководи инстинктом Ђорђе Тасић (1938, 22) сматра борбом између Кнежевића метафизичара и моралисте и Кнежевића социјалног филозофа и еволуционисте, у којој је превагнуо први.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

Кнежевићеве мисли, управо језгро његових афоризама објављених касније у *Мислима*: „народ пропада онда кад нестане његових обичаја јер су у обичајима најбитније карактерне одлике сваког народа” (управо ту мисао касније критикује Н. Вулић); „Све што постоји и постаје што има разлога да постаје” (Кнежевић 1898, 256; Петронијевић, 1898, 504).

Принципи историје (Вулићева критика)

Према Кнежевићу време је „највиши критеријум сазнања, последњи узрок свега бивања”. Због појма времена и човечанства које се сазнаје у историји (времену), Кнежевић поистовећује филозофију и историју: „И пошто је време највиши критеријум сазнања, то је историја, као наука о времену, највиша филозофија” (Кнежевић 1901, 384; 1903а 206, 300). Проблемска питања историјске науке Кнежевића су заинтересовала током студија, када је почео да преводи Баклову (транскрибовано као Бекл и Бокл у XIX веку) *Историју цивилизације у Енглеској* (Henry Thomas Buckle, *History of Civilization in England*). Прва реченица превода упућује на важну посебност историје у поређењу са другим друштвеним и природним наукама: „Од свих великих грана људског знања о историји се увек највише писало и она је увек била најпопуларнија” (Бекл 1891, 1). С друге стране, „најчувенији историци очевидно су ниже способности од најуспешнијих радника на природним наукама, пошто се историји није одао нико који би се у погледу ума могао поредити с Кеплером [Johannes Kepler], Њутном [Isaac Newton] и многим другим” (Бекл 1891, 4). Међутим, тешкоће које стоје пред „философом историком” много су веће него у случају „испитивача природе”, „јер, док су с једне стране његова посматрања приступнија оним узроцима заблуде који потичу из предрасуде и страсти, дотле с друге стране он не може употребљавати велико физичко помоћно средство експеримент, којим често можемо упростити и најзаплетеније проблеме у спољном свету”. Ово су тачна запажања, али Баклове амбиције далеко превазилазе проблемско постављање питања сазнавања у историјској науци, јер намерава да утврди „начела која управљају карактером и судбом народа” (Бекл 1891, 3). Упућује на Конта (Auguste Comte), за кога тврди да је „учинио више него ико други да се уздигне историја” (Бекл 1891, 3). Када се узме у обзир да су ове теме заокупљале Кнежевића док је студирао,

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

разумљиво је да је желео да историјски развитак изведе у системском делу у којем би утврдио историјске законе.

Иако га не помиње именом, Кнежевићево схватање историјских закона критикује (десетак година млађи) Никола Вулић у својој академској беседи одржаној после Првог светског рата, 1921. године, што не потврђује само релевантност и дуготрајност Кнежевићеве мисли, већ и висок ниво разматрања важних питања о историјској методи и науци њиховог времена. Иако не спомиње име у беседи, разуме се да је реч о Кнежевићу. Пре тога, Вулић, први председник Историјског друштва (основаног 1920) одржао је у оквиру седнице Друштва предавање под насловом „Филозофија историје у нас (Михаило Вујић, Божидар Кнежевић, Драгољуб Павловић)” (*ИП*, 1 новембар 1920, 311).

Вулић поставља питање „да ли је историји крајњи задатак да открива историјске законе или не” (Вулић, 1922, 50–51), што је у основи питање да ли је историја наука или није. Вулић се држи основног Ранкеовог (Leopold von Ranke) постулата: „[историја] има да исприча што верније прошлост. Њен је циљ реконструкција живота извесног народа (или дела народа) у извесно доба” (Вулић, 1922, 59). Вулић се осврће директно на Кнежевићеве принципе када наглашава да има закона који су нетачни и не стоје ни у каквој вези са историјом: „Први народи [...] стварали су само материјалне културе: све су античке цивилизације више или мање материјалне, чулне... Те нетачности и празне фразе називају се ’закони реда’ у историји. А за доказ да у историји постоји ’закон пропорције’ дају се овакви примери: ’Један народ не пропада кад изгуби државу и законе, литературу и науку, али пропадне кад пропадне фамилија, кад изгуби свој језик, обичаје, религију, јер све што је раније има све више вредности и значаја, и све раније све је ненакнадније” (Вулић, 1922, 56–7). Сматра да је немогуће доказати постојање историјског закона „по ком један историјски догађај мора следовати другом једном историјском догађају, неминовно, стално, у одређено време” (Вулић 1922, 57). Погрешна је оцена да је Вулић „нарочито бесан кад се Кнежевићеве мисли поклапају са материјалистичким схватањем историје [синоним за марксистичко схватање историје]” (Грубачић 1962, 142). Вулићу је подједнако неприхватљива материјалистичка као и Хегелова идеалистичка замишљао пута човечанства. Мишљења је да нема општих историјских закона. Закључује да у историји нема законитости као што је нема ни у природи: „историја неће бити никад у стању да пронађе сталне законе по којима се

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

човечанство развија, или по којима се креће историјски живот, као што, изгледа ни природне науке неће то моћи учинити за развитак природе и природних феномена” (Вулић 1922, 66). Вулић, у ствари, сматра да је историја наука као и друге науке: „у том погледу не постоји никаква разлика између историка и природњака: и један и други гледају да утврде чињенице што тачније. Акрибија је један од услова успеха у науци уопште” (Вулић 1922, 66). Историју пореди са геологијом и зоологијом: „геологија и зоологија [су] ваљда највећим делом дескриптивне науке. Обично констатовање, енумерација, статистика, механичка мерења заузимају у њима знатно место” (Вулић 1922, 59). Иако се у овим наукама могу наћи сличности са методама у историјској науци, та сличност је недовољна да би се могла поистоветити са базичним природним, поготово експерименталним наукама. Осим тога, непосредно посматрање разликује се од реконструкције нечега из прошлости, па појам времена ипак одваја историјску науку од наука које закључују на основу опажања у садашњости. Кнежевић (НБС, Р 484, 74) наглашава да „природне науке изучавају морати, баве се појавама које морају да бивају, моралне [друштвене] и сазнајне науке изучавају требати, филозофска историја има да намири то двоје. Гвозденост природних наука и слабост људске природе да намири нужност и слободу, природу и човека”. За разлику од Кнежевића, који разматра питања филозофије историје (као и најшире схваћена системска питања историјског метода, Радојчић 1929, 69),⁵⁴ Вулић, у ствари, наглашава питања из теорије тумачења и филозофије историографије. Вулић с правом инсистира на поштовању правила истраживања прошлости. Стало му је до поузданости у реконструкцији прошлог. С правом је видео опасност од уношења произвољности у најпопуларнију науку, историју. У прилог оправданости његовог страха од непоузданости може да послужи и само Кнежевићево схватање „египатске теологије”. У Кнежевићевом тексту објављеном у *Годишњици Николе Чупића* (1907) под насловом „Источни народи уопште” Кнежевић тврди да је јеврејска религија развијена под утицајем египатске и да је монотеизам и бесмртност душе „изнео Мојсије из мистерија Изиде” (Кнежевић 1907, 75). Кнежевић египатски утицај види чак и у одлукама великих хришћанских сабора: „целим основном хришћанске теологије носе египатски утисак, основ им је египатска теологија” (Кнежевић 1907, 77).

⁵⁴ Никола Радојчић упућује и на „савесну студију” Михаила Вујића под насловом „Историја као наука” из 1877. године (Вујић 2003).

Велика личност или оруђе свога времена

На тему „великих личности”, која је заокупљала тадашње интелектуалце, Петронијевић замера Кнежевићу наводну несталност гледишта: „Тако исто писац је неодређен и у питању о мотору агенсу историје, о великим личностима. На стр. 180 стоји: ’велики духови нису оруђа свога времена и свога народа, нису израз садашњости, већ су оруђа историје човечанства’. На стр. 276 стоји: ’дух људски најплодније мисли, кад је он само одушка и израз свог времена и његових потреба: по томе и геније само (!) се онда јавља кад је време згодно и зрело, да га прими и разуме’. Стр. 58 ’геније није творац идеја: он само формулише идеје које у форми тавних представа и слутњи леже у души народа” (Петронијевић, 1898, 504).⁵⁵ Петронијевићу би се могло одговорити да Кнежевићеви ставови нису противречни, јер дијалектички могу да буду превазиђени, и то не неком рђавом дијалектиком. Кнежевић је превео са енглеског на српски Карлајлова предавања под насловом *О Херојима, хероизму и обожавању хероја у историји* (1903).⁵⁶ У предговору је истакао да је Карлајлово гледиште „сасвим супротно историјско-философским појмовима Х. Т. Бекла” (Кнежевић 1903b, IX). Међутим, наглашавајући „моћ времена и потребе у историји, [Карлајл] уједно нехотице тврди и то, да и хероји, као и све друго у историји, долазе само онда кад им је време и потреба за њих” (Кнежевић 1903b, XIII), што значи да су они само изрази свог времена, „одушке болова који притискују њихова друштва, народе и времена, гласна реч, коју милиуни људских душа изговарају кроз њих” (Кнежевић 1903b, XIII). Велики дух је оруђе историје човечанства и јавља се када се стекну услови да се јави и тада формулише идеје које су у форми представа и слутњи у души народа. Петронијевићев приказ Кнежевићевог превода Карлајлове књиге у *Делу* (1904) почиње указивањем на неопходну везу између великих људи и масе, али не у смислу „велике масе простих људи”, већ као „групе виших редова” (Петронијевић 1998a, 137). Слободан Јовановић у *Гласнику* (1904)

⁵⁵ Петронијевић о великим личностима пише у *Основама емпиријске психологије* (1910, 1923, 1925, 1926), где наглашава да је „велики карактер обично спојен са знатним талентом, нарочито са талентом памћења и једним или два од талената интелигенције” (Петронијевић 1998, 316).

⁵⁶ Слободан Јовановић (1990b, 656) позитивно оцењује превод: „задругин преводилац г. Божа Кнежевић учинио све што је од њега зависило да тог најнеобузданијег и најсамовољнијег међу енглеским писцима колико толико укроти” (мисли на стил писања).

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

приказује исту књигу, даје детаљан, дубок и целовит увид у Карлајлову мисао и указује да Карлајал подразумева да су велике личности усклађене са духом свога времена: „Свако се друштво даје водити људима који се одликују способностима и својствима које оно највише цени” (Јовановић 1990b, 665). Никола Вулић (1922, 58) указује на међузависност великих историјских личности и времена у којем живе, а мишљења је и да разумевању велике историјске личности може приступити само научник велике проницљивости, историчар обдарен суптилним психолошким апаратом: „Душа Цезарева није била проста као што је душа каквог крпача. Велики људи имају психу далеко развијенију и далеко компликованију него обични смртни” (Вулић 1922, 61).

Мисли

Филозофски и моралистички афоризми Божидара Кнежевића под насловом *Мисли* оставили су веома јак утисак на савременике. Објављени су прво у наставцима у *Српском књижевном гласнику*, где их је Јован Скерлић пропратио веома похвалним приказом, а затим и као засебна књига (1902).⁵⁷ У *Мислима* има филозофско-историјских размишљања, филозофије религије, моралистичких оцена и друштвене критике, али и „много личнога, свога, готово аутобиографског”. Скерлић (1953, 419), који је познавао Кнежевића, бележи да су *Мисли* „непосредан и дубок израз његове природе, приказ трагичне драме његова срца и ума; то су, како је сам говорио, уздаси, болни крици једнога вишега духа, једне уморне и разочаране душе”. *Мисли* су убрзо постале „омиљена књига”. Кнежевићев ђак у Првој

---

⁵⁷ Скерлић погрешно наводи да су Кнежевићеве мисли објављене у *Српском књижевном гласнику* 1901. године, док су, у ствари, објављене 1902. Такође, Кнежевић није у Чачку био само 1893/4. године. Због брзине писања и књижевног стила, Скерлић неретко прави овакве грешке. У првом издању *Мисли* (Државна штампарија 1902), Кнежевић је објавио 491 тематски неповезану мисао. И друго издање имало је исти број мисли (*Мисли*, Издавачка књижара Лазара Марковића, Београд 1914). У трећем издању (Г. Кон, 1925) допуњене су мислима из Кнежевићеве заоставштине (укупно 636, односно 145 нових афоризама). Четврто издање (прир. П. Лебл-Албала) објављено је са предговором Ксеније Атанасијевић (*СКГ*, Београд 1931). Изгледа да су Кнежевићеве мисли „дорађиване” у издањима после његове смрти. Овде се користимо мислима из првог издања *Мисли* и Кнежевићеве рукописне заоставштине (2002).

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

београдској гимназији, професор филозофије, Владимир Вујић (1925, 418) сведочи: „обележаване су, преписиване, читане много пута као драга, лична књига [...] Оне су биле добро дошле у доба младости многим, у доба када се ствара мисао, општа мисао о људима, свету, друштву и Богу; када се отварају шири хоризонти и младић осећа више проблеме живота. Онда је њима аристократски, широко мислени, отмени Кнежевић био драга лектира”. Вујићеве речи могу да посведоче ђачки састави у којима се помињао Божа Кнежевић. На пример, међу ученицима који су 1909. године добили награде за састав на тему „О читању” (из Фонда Милорада Медаковића, војводе и књижевника), налазе се Паулина Лебл, ученица женске гимназије, која је писала о *Мислима* Боже Кнежевића (касније приређује Кнежевићеве *Мисли*, Кнежевић 1931) и Слободан Јовановић, ученик Друге београдске гимназије (имењак Слободана Јовановића), касније дипломата у Лос Анђелесу, који истиче да му је Кнежевић један од најдражих аутора (*III*, 1. јануар 1909, 6, 11, 14). У мислима „аристократског, широко мисленог, отменог Кнежевића” могли су млади да нађу упориште против доминантног социјалистичког егалитаризма. Иако и сам социјалиста, и толико утицајни Скерлић био је, у ствари, противник осредњости. У школи и на студијама заслужено се оцењују бољи ђаци, односно студенти. Природно се поставља питање зашто онда најбољи ђаци, када заврше школе и докажу карактер у служби држави, не би били у власти (како се, уосталом, традиционално и мислило), већ на власт долазе они које бира већина састављена од безбројних анонимних лоших ђака. Тако, бољи као мањина, морају да трпе тиранију већине. Насупрот поједностављеном и површном схватању општег бирачког права, либерали су говорили о томе да гласове не треба само бројати (опште бирачко право артикулисано у доњем дому), већ и мерити (посебан начин именовања и бирања у горњи дом на основу квалификација или *ex officio*). Иако је у *Политичком речнику* дао предност једнодомном законодавном телу, водећи либерални идеолог Владимир Јовановић, касније се залаже за дводомни систем са горњим домом, састављеним од интелигенције и независним од круне. Према либералима, народом треба да руководи интелигенција, да влада уз пристанак народа (а не да се интелигенција покорава тренутној већини). Анализирајући Кнежевићеве *Принципе историје*, Петронијевић (1905, 1) је нагласио да „и по самом склопу своме, то дело више личи на скуп фрагментарних у кратке реченице кондензираних готових мисли него на систематско извођење једне мисли из друге и на детаљно образовање сваке од њих” (Петронијевић 1905, 1). Ова оцена поткрепљује сведочанство да је идеја о објављивању *Мисли*

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

потекла од Петронијевића. Кнежевићева кћерка сведочи да се Кнежевић жалио Петронијевићу да се његове књиге мало читају: „Петронијевић одговори да те ствари врло мали број људи код нас може разумети, али да би проширио круг читалаца, то му он препоручује да извади из *Принципа* [*Закон реда...*] и *Пропорције* све своје мисли и опажања и да их посебно одштапа. Тако су се појавиле *Мисли* очеве, које су наишле на широк одјек” (Кнежевић М. 2002, 93). Након Кнежевићеве смрти Петронијевић (1905, 1) високо оцењује Кнежевића: „Мислилац је уопште врло ретка појава у нас. Пре Божидача Кнежевића то су били једино још Доситије Обрадовић, Милан Кујунџић и Љубомир Неђић”. Када истиче вредност Кнежевићевих афоризама, који нису системски изведени, Петронијевић (1905, 1) упућује на Ничеове (Friedrich Wilhelm Nietzsche, 1844–1900) фрагменте: „треба се само сетити Ничеа, који је, иако само афористичан мислилац, ипак велики мислилац, иако није Платон”. Не треба, наравно, мислити, да Петронијевић упућује на идејну сличност између Кнежевића и Ничеа, иако се, поред разлика, могу наћи и неке везе јер и Кнежевића „занима пре свега живот” (Жуњић, 2014, 205).⁵⁸ У Кнежевићевим *Мислима* није реч о морализму како се он данас разумева (треба видети шта су под појмом „моралиста” могли подразумевати Слободан Јовановић и Богдан Поповић, што је засебна тема, Милосављевић, 2014), већ и израз његовог времена, времена које је осећао.

О духу епохе у којој је Кнежевић живео много је писано, али не и код нас. Покушајмо да у јединствену слику спојимо индустрију и железницу (купее прве класе обложене пурпурним плишом), колонијално богатство, веру у вечни мир, науку и позитивне чињенице, монархијско уређење и опозиционарење републиканским уверењима и социјалистичким идеалима, сецесију, стаклене павиљоне, концертне и оперске дворане, *Belle Époque*, са свом есетиком, гардеробом какву је носио и Кнежевић (епоха пре лансирања радничке моде), с високим оковратницима, краватама, официрским мундирима од најфинијег штофа, златним еполетама и акселбендерима, коњичким сабљама, и калпацима са белим пером, које је оставило такав утисак на Црњанског („Ја сам то перо, затим, годинама носио забодено у моју луду главу.”).

С друге стране, све се креће према рату и револуцији. Нихилизам, Nietzsche („Gott ist tot”), „Бесы”, Mahler, Neurasthenia... Der Zauberberg...

⁵⁸ Жуњић (2014, 205) је мишљења да је Кнежевићев прави претходник у историји идеја Урош Миланковић.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

И цела Србија ће стићи до „ништа”, залеђених албанских планина и маларичних приморских мочвара: „Огромна поља, читаве пустаре: Ја, Ја, Ја! Уморно, панично, кошмарско, од рођења до смрти, у сваком часу све шире пустаре: Ја, Ја! (Р. Петровић, *Дан шест*). Нећемо погрешити ако у Кнежевићевим *Мислима*, осим „уздаха и болних крика једне уморне и разочаране душе” (Скерлић 1953, 419), видимо и израз трагичне драме једне уморне и разочаране епохе. Ова „болест на смрт” осећа се у слабости живаца, треперењу срца и плућним болестима које се лече у швајцарским Алпима или медитеранским лечилиштима и одмаралиштима, већ према препоруци лекара. Из Србије болесници одлазе на Алпе и на Медитеран, где им, међутим, брзо постаје досадно, како бележи Батут. Кнежевићев „чаробни брег” је Абација (Abbazia), монденско летовалиште и лечилиште на јадранском мору (Опатија), где се одмарају и лече Хабзбурзи, бечки свет преко Österreichischer Touristenclub – Sektion Abbazia, Чехов пише, Малер komponuje. Кнежевић се одмара на благом сунцу, страхује од лошег сна, мучнина и „дрхтања срца”, обилази околна места, виђа познате из београдског друштва, дружи са гостима из Немачке, Пеште, „славно руча” бродет, пршуту, бранцина, ораду, зубатац, пије малвазију. Кнежевићеве белешке су негде између писама Љубе Ненадовића и путописа Црњанског, а јеловник достојан Лазе Костића. Монте Мађоре, Ловрано, Црес, Фјуме, Лусин-Пикола, вила „Анђелина” (Villa Angiolina), вила „Акација”, читаоница хотела „Стефани” (Kronprinzessin Stephanie), кафана „Кварнеро” (Quarnero), санаторијуми, барка Galante, фијакери и омнибуси: „И данас је освануо ведар сунчан дан. Само ветар мало подухњује, и таласићи су мало јачи но јуче. Хоће да има бора и мраз, али ће да буде липо време, вели Феличе, кога сад видех углађена и обријана, јер је недеља. Нигде не видим ни једног галеба, а већ сам сат и више крај мора. Куд су се дели, и шта им то значи? Хтедох у цркву, али не могах ући – пуна је света...” (Кнежевић 2002b, 62).

Завршетак Кнежевићеве прве књиге *Принципа* могао би се тумачити нихилистички: „Све је ништа, све је постало из ништа и све ће се вратити у ништа” (Кнежевић 1898, 302). Кнежевић, међутим, одмах допуњује своју мисао: „то ништа јесте нешто, јер је један део од нечега, један мали део од великог нешто”. Према Кнежевићу све што је раније заузима све више простора и времена, оно постоји пре свега, у свим је временима и остаје после свега: „То најраније, пошто је савршена истина... то најраније јесте и може бити само Бог” (Кнежевић 1901, 383).

Кнежевићева религиозност

Кнежевићева религиозност одувек је збуњивала тумаче. Борислав Лоренц (1939, 13) упућује на Кнежевићеве ставове који повезују филозофију и религију („што је виша филозофија утолико више у њој има религије и поезије”), док Милош Тривунац (1940, 7) истиче да је претеривање тврдити да је Кнежевићева главна преокупација била религија „као код Паскала”. Бранислав Петронијевић је оценио (1905, 1) Кнежевића као дубоко религиозног мислиоца: „Он сматра религију за матер свега људског духовног живота, за почетак и свршетак културног живота човечијег”. Петронијевић истиче Кнежевићево дубоко уверење у Божју егзистенцију (Кнежевић 1902а, 252; Петронијевић, 1905, 1). Осим што се бавио онтолошким доказом и метафизиком (што није религија али већини тако звучи), Петронијевић је (као и Никола Тесла, Михаило Петровић Алас, Ђура Даничић и др.), пореклом из свештеничког staleжа (син богослова, братанац свештеника и унук познатог убског архијерејског намесника протојереја Петронија Јеремића, док му је теча био још познатији ваљевски протојереј Радојица Жујовић, такође дугогодишњи убски архијерејски намесник, дакле, парохијски свештеник породице Божидача Кнежевића),⁵⁹ па би се могло очекивати да зна шта су вера и религија, као и да може да оцени Кнежевићеву религиозност, што, међутим, није случај.

Из Кнежевићеве заоставштине објављена је у *Годишњици Николе Чунића* и „Религија у историји” (1911), где се наглашава да је хришћанска религија „најидеалнија од свих ранијих” јер сматра да је „Бог чист дух” (Кнежевић 1911, 33). Као и скоро сви филозофи и интелектуалци у Србији друге половине XIX века (што не треба мешати са целом интелигенцијом, свештенством, официрским кором, целим чиновништвом и др.), Кнежевић усваја протестантску интерпретацију историје хришћанства и из ње даље развијено схватање идеалног хришћанства као апстрактне идеје, коју поистовећује са целином човечанства. „[Реформација је] ослобађајући народе политички, дала силан подстицај развиту” и „почела напајати хришћане чистом, изворном свежином хришћанства” доносећи „толике благодати западним народима” (Кнежевић 1907, 83). Хришћанство је, наиме, „изнело велику истину да су сви људи једнаки и једног порекла и по томе да сви имају једнака права и дужности и тиме оборило старе

⁵⁹ Бранислав Петронијевић је током школовања у Ваљевској гимназији живео код тече, протојереја Радојице Жујовића, „дајући кондиције” (подучавајући) свом брату од тетке.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

заблуде и неправде” (Кнежевић 1907, 88). Према Кнежевићу (1907, 88) хришћанство је „истинито зато што је обухватило цело човечанство, не искључујући ни један део његов, а највећа и најдубља истина само је у човечанству”. Гледано из теолошког угла, може се закључити да је Кнежевић најближи деизму. Иако му је брат свештеник и редовно одлази у цркву (са ђацима), што је тада била обавеза средњошколских професора (али одлази у цркву и када не мора, у иностранству, у Абацији), и воли црквенословенско појање, Кнежевићева религиозност није била исто што и хришћанска вера, како је ми данас схватамо и како су је међу Кнежевићевим савременицима разумевали нпр. Николај Велимировић и Јустин Поповић, или Кнежевићев пашеног, Зарија Р. Поповић, чија религиозност очито иритира марксистичке интерпретаторе (Грубачића нпр.). У Кнежевићевим текстовима реч је о хуманистичком деизму, очишћеном од свих партикуларности вере. Таква религиозност схваћена као учење које допире емоцијама до масе, не мора бити страна социјалисти Скерлићу, који је противник цркве, нити Скелићевом зету и чувару његовог наслеђа, Владимиру Ђоровићу.⁶⁰ Није морала бити страна ни Андри Ђорђевићу, министру просвете, који је обезбедио средства за штампање Кнежевићевих *Принципа историје*, иначе познатом слободном зидару. Није сасвим страна ни марксистима, с обзиром на то да је у марксизму задржано много верскога, као што није страна ни нехришћанском схватању вере у време успона европских национализма уочи Другог светског рата. Не треба, наравно, помислити да је Кнежевић масон, зато што му је штампање дела омогућио један познат и утицајан масон и што је међу пријатељима имао и масоне (као што нису масони ни многи други за које се то данас сасвим произвољно тврди). У то време, почетком XX века, слободно зидарство није била нека мистерија и добро је било познато ко је од истакнутих личности био у чланству, а ко није. Кнежевић је лично упознао министра Андру Ђорђевића када је са пашеногом, Заријом Р. Поповићем, вишим чиновником Министарства просвете, отишао у кућну посету да му захвали на обезбеђивању средстава из Задужбине пок. Димитрија Николића Беље за штампање *Принципа историје*. Према Поповићу, Ђорђевић је оставио изузетно повољан утисак на Кнежевића. Кнежевић није био ни масон, нити марксиста пре марксиста, нити прави десничарски мислилац. Право је питање, међутим, шта је толико утицало да савременици Кнежевића доживе као религиозног мислиоца. Да би се

⁶⁰ Владимир Ђоровић се договарао за штампање Кнежевићевих мисли (ауторска права) са његовом удовицом, са којом је разговарао и о штампању Кнежевићевих сабраних дела (Лукић, 1935, 7).

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

то схватило, потребно је дубље сагледати његово време и духовну климу у којој се образовао и провео живот.

Велики успон природних наука, њихова успешна практична примена у свакодневном животу, протестантски или секуларни дух западних универзитета на којима су студирали стипендисти из Србије и јачање социјализма, сцијентизма и дарвинизма веома је ослабило веру у интелигенцији. Иако се то у спољним манифестацијама још не види јасно (учи се веронаука и одлази у цркву), вера у науку и рационално решење свих проблема замењује веру у Бога. Овај процес има дугу предисторију. Одавно је *Лествица* Јована Лествичника већ замењена стоичким требником паганског императора Марка Аурелија (форма Кнежевићевих афоризама подсећа на стоичке мисли, чему, извесно, делом доприноси и своју популарност).

Треба имати у виду и каква је историја предавана у (Првој) београдској гимназији у којој се и Кнежевић школовао. Говорећи о уџбенику Милоша Зечевића (Кнежевићев професор), Слободан Јовановић оцењује да је због своје пријемчивости („књига за народ”), осим васпитног, имао и политички значај: „само су *Народни учитељ* [распопа] Васе Пелагића и Змајева *Певанија* имали шири круг читалаца него Зечевићева историја” (Јовановић 1990а, 75). Према Зечевићу, цела историја била је борба краља и народа: „Краљеви су имали неблагодарну улогу интриганата у мелодрами; народ је био гоњена врлина, која на крају крајева ипак долази до признања и награде. Феудална и апсолутна монархија биле су фазе народног гоњења; либерална буржоаска демократија, која је изашла из француске револуције, била је апотеоза народа” (Јовановић 1990а, 76). Гимназијалци су стицали уверење да је Француска револуција најважнији историјски догађај, „важнији чак и од хришћанства”, и гледали на краљеве као на „злотворе народа и противнике друштвеног напретка”. Јован М. Јовановић сведочи о Зечевићевим предавањима: „Једно његово излагање о освајању Бастиље довело је читав разред до великога узбуђења. Зажмурио би, па онако крупан, уздигнутом руком на којој су добовали његови меснати прсти, говорио је као да има визију народних маса које прилазе познатом политичком затвору, Бастиљи у Паризу... Изгледало је да се чује лупа добоша и труба и урикање маса уз Марсељезу” (Споменица 1939, 322). По завршетку Прве београдске гимназије из ње је излазио младић који је „по политичким уверењима био републиканац и стога противник краља Милана. Материјализам, филолошки национализам и републиканизам били су код њега помешани једно с другим на сасвим особен начин”

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

(Јовановић 1990а, 76). Допуњена француским језиком, ово је, у ствари, парадигма београдског интелектуалца XX века, на коју је сасвим складно могао да се надовеже социјализам, а код појединаца и комунизам (који је из практичних разлога назван социјализмом). Само по себи се подразумева да је тип интелектуалца који је излазио из гимназије тип атеисте, тј. агностика (како је у Београду било отменије рећи), или најдаље деиста („има нечег”), пун разумевања за „младићке несташлаке“ (социјализам и комунизам). Слободан Јовановић (Споменица 1939, 311) сведочи да су се речи „ћелија” и „организам” у гимназији изговарале „готово са страхопоштовањем као да у њима лежи решење свих тајни света и живота” и да је међу његовим друговима само један имао „бар нешто мало религиозности, као што је само он имао у политици бар унеколико аристократске погледе” (Јовановић 1991а, 273). Парадоксално, реч је о Павлу Маринковићу, који је као министар просвете казнио Кнежевића, „религиозног мислиоца” (Петронијевић 1905, 1), који је, судећи по *Мислима*, имао политичку веру само у „праву аристократију”.

Да је атеизација интелигенције у Србији била вишедеценијски процес, упечатљиво сведоче речи Милана Кујунџића из необјављене расправе „Материјализам (психологичне штудије)”, записане у јесен 1865. године: „Сећам се још пре четири године кад први пут психологију у Лицеју слушасмо како ни једног од нас не беше који не би са спрдњом о души говорио. [...] Материјализам са свом конзеквенцијом својом тако је већ у нас гостољубиво примљен да се многи чисто стиди да изусте да му није сасвим по ћуди, баш као да ту ни поговора нема. И што који већма љубљаше напредак науке и слободу човечанства тим више мишљаше да је дужан држати се најгрубљих материјалиста” (Кујунџић 1865 АС, МК, 119). У наредном периоду, са успостављањем „републике опортуниста” (због изјављене победе монархиста), антицрквена духовна клима у Паризу могла је, српским државним стипендистима у „граду светлости”, Паризлијама, само да послужи као коначна потврда научне истинитости материјалистичких и антирелигиозних схватања, засноване на идеологији Француске револуције, вечним и неупитним просветитељским истинама, које су омогућиле свеопшти напредак човечанства управо захваљујући победи над религијом и монархијом. Чак и конзервативне странке тога времена морају да се називају напредним, прогресивним странкама. Иако је реч о духу епохе, не може појам духа епохе или духа времена све да објасни. Управо на онима који нису „пливали низводно”, у духу времена, који су

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

имали критички став према општем схватању у интелекцији, без обзира на недоумице у које су упадали, или противречности у којима су се кретали, данас се заустављамо и тумачимо њихово мишљење. Дух епохе не може бити ни оправдање за све. При томе, не треба мислити да су сви и у животу примењивали оно што су теоријски разматрали. Ретки су били они који у својој принципијелности нису хтели ни да присуствују црквеним службама (углавном социјалисти, као Скерлић). Код других је, ипак, све било помешано. Осим тога, под интелекцијом се у Србији није подразумевао само круг професора Велике школе и престоничких и паланачких гимназија, већ и свештенички staleж, чиновништво (нпр. Зарија Р. Поповић) и официрски кор, дакле, сви образовани, где је питање религиозности, наравно, стајало другачије него код већине ученика завршних разреда (Прве) београдске гимназије.

Када се све узме у обзир, разумљиво је да је Божидар Кнежевић морао на савременике (наравно, пре свега, из реда цивилне интелекције) да остави утисак религиозног мислиоца. Чак је и Бранислав Петронијевић остављао такав утисак. Да Кнежевић буде доживљен као религиозан човек и религиозни мислилац довољно је било што је имао „дубоко уверење о егзистенцији Божијој” (Петронијевић, 1905, 1) и што су се у његовим текстовима често могле прочитати речи „религија” и „хришћанство”, без обзира на значење које им је придавао. Зато је Милошу Зечевићу, Кнежевићевом гимназијском професору историје и председнику комисије пред којом је положио професорски испит с одличном оценом (1889), Кнежевићево излагање морало „многа да мирише на тамјан” (Поповић 1933, 361). Код Кнежевића нема ни посебног одушевљења падом Бастиље (Кнежевић 1904е, 70), па овом „највећем историјском догађају” у свом *Историјском календару* посвећује мање пажње него (на истој страни) првом крсташком краљу Јерусалима. Према сведочењу Зарије Р. Поповића (1933, 362), пред саму смрт Кнежевић је стално понављао: „Велики си, Боже! Велики си, велики!...” (вероватно из *Откровења*: „Велики и чудны дела Твои, Господи Боже!”).⁶¹ Своје сведочанство завршава загонетном реченицом: „И умро је овај философ с вером у Бога, како је и постао верујући у Бога” (Поповић, 1933, 362). Вероватно никада нећемо моћи поуздано да утврдимо значење поруке „како је и постао верујући”.

⁶¹ „А последњих дана, када је и Божа осетио да му се смрт приближује, једино се обраћао Богу, дижући грозничав поглед и понављајући: „Велики Боже!... Боже мој!... Велики си, Боже!... Велики си, велики!...” (Поповић, 1933, 362).

Интелектуалац у свом времену

Скерлић препознаје у Божи Кнежевићу судбину интелектуалца свог времена.⁶² Ако узмемо у обзир време и схватања, могуће је наслутити у чему је био проблем интелектуалца тог времена. Иако је социјализам све више јачао у јавном мњењу, а са социјализмом егалитаризам, и даље су се подразумевали древни идеали. Ови стари друштвени принципи, често су нерелевантни, али су примењивани. Према Кнежевићу интелигенција, „више класе” (он не размишља у категоријама марксистичких класа, већ традиционалних, Кнежевић 2002а, 117), односно најбољи треба да владају, аристократија, која је „лице једног народа”. Подразумевало се нпр. да најбољи ђаци, доказани у служби држави (где се, као и у школи, процењује и карактер), с временом треба да дођу на чело државе. Јован Ристић, историчар и државник, који је чак два пута био на највишем државном и политичком положају као намесник сувереног, владарског достојанства, од основне школе био је најбољи ђак у разреду, „први превасходни”. Још нико не мисли да заиста обрће друштво наопачке. Ни Скерлићев радикални социјализам није у пуном смислу егалитаризам, већ елитистички противан социјалистичком култу осредњости, што збуњује марксистичке постреволуционарне интерпретаторе (нпр. Грубачића 1962, 111). Неправдом се сматрало да један Божидар Кнежевић, који је и по личним способностима, те културном ненаметљивошћу и самодисциплином, и по наслеђу, требало да добије више место од оног које је имао у образовном систему, није од државе примећен, препознат и уважен: „И један уман и мисаон човек остаде тако и на даље где је. Остаде као велика риба у малој води. Остаде један онакав дубок мислилац, тако жељан потребне тишине – да и даље живи у вреви и жагору школске авлије: остаје један слободан дух – да и даље између часова дежуре по дужности међу децом по дворишту, да их несташне тужака г. разредном старешини и да иде на рапорт директору!... Да поправља ђачке задатке; да извештава туре и родитеље ђачке о неуспеху њихових ’бистрих’ узданица; да присуствује оним страшно досадним и стога ваљда и бестрага дугачким седницама професорског савета, и да га они педагози (обећававши, наравно, ’да ће бити кратки’) даве беседама као вечност дугим”. И на крају се наводи сам врхунац ужаса професорског пос-

⁶² После Божидара Кнежевића, прерано, као и он, умрли су редом, Јанко Веселиновић, неколико месеци касније (1905), Стеван Сремац (1906), Радоје Домановић (1908), Светислав Симић (1911), а 1914. године и Скерлић.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

ла: „остаде јадник да недељом води – као квочка пилиће – ђаке у цркву, а на његово право место, одлазе и запремају га они што ’многа обећавају’” (С[ветислав] С[имић] 1905, 2;⁶³ уп. Атанасијевић 1931, VII–VIII). Мислило се да су се сви огрешили о Кнежевића, а посебно „они који пропустише да га пошљу у Париз” (Богдановић, 1933, 348). После Кнежевићеве смрти дошао је ађутант краља Петра да изјави саучешће и понуди помоћ породици (Кнежевић М, 2002).

Скерлић (као и његови другови), који је можда највише заслужан за Кнежевићеву популарност, много се жали на своје време. У духу епохе, њему пред очима лебди, гледано из данашње перспективе, наиван идеализам, према којем мери своје време, не узимајући у обзир реалне животне околности. Као да је подразумевао да ће се све добро из тадашњег друштва (које оштро критикује) сачувати и на то природно, уз исправку очигледних неправди, надоградити социјалистички принципи, који ће побољшати, хуманизовати и еманциповати друштво. Није увиђао, као ни толики други, неопходност напора и рада на очувању и неговању онога што је добро. Остварење социјалистичких идеала (у свим покушајима) увек је било (између осталог) устоличење владавине осредњости, које су се толико гнушали интелектуалци Скерлићевог и Кнежевићевог времена.

* * *

Божидар Кнежевић је покушао да изведе целовит филозофски систем. Следбеници Спенсера (Spencerism), за кога се тада говорило да је „Аристотел XIX века” и „epoch-maker”, веровали су у сводивост друштвених наука на оне природне. Петронијевић је с правом оценио да Кнежевић следи Спенсеров материјализам и Дарвинов еволуциоинизам. По схватањима Кнежевић је, у ствари, ближи старијој генерацији, којој су припадали либерали Владимир Јовановић и Алимпије Васиљевић (либерализам и позитивизам) него Петронијевићевој генерацији, иако одмах упада у очи сличност назива њихових капиталних системских дела, *Принципи историје*, односно *Принципи метафизике*. У ствари, наслови су блиски Спенсеровом наслову *Први принципи*, на шта Петронијевић и упућује у својој критици Кнежевићевог првог тома *Принципа историје*. Кнежевић,

⁶³ Осим иницијала и познавање рада у гимназији упућује на Светислава Ст. Симића.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

међутим, нема порив да, као Петронијевић, по сваку цену изведе оригиналан систем (као неки претеран и погрешно схваћен Кујунџићев аманет оригиналности). Кнежевић следи спенсеровски сцијентизам, али не плива само „низводно”.

Пошто се све одвија у времену, историја је за Кнежевића права филозофија, наука чије законе жели да докаже (*Закон реда у историји, Пропорција у историји*). С друге стране, историју не види као науку засновану на историјским изворима, већ историјским законима (што Вулић с правом проблематизује). Повезивање филозофије и историографије са позитивним наукама данас нема онај значај који је имало у Кнежевићево време. Не треба, међутим, потцењивати велики рад уложен у покушај да се докуче општи закони који би лежали у основи пута човечанства. Иако је несумњива наивност таквог тражења научних закона, не треба заборављати да и ми данас живимо сцијентистичком свету.

Мисли спојене са митом о Божи Кнежевићу имале су посебну привлачност и „прилепчивост”. Не само у *Мислима*, већ и у његовој судбини, многи интелектуалци препознавали су своје мисли и своју судбину. Иако у *Мислима* има различитих, неретко противречних становишта, као и ставова који нису посебна новина, оне су на савременике деловале, захваљујући форми у којој су изложене и књижевном изразу, пре свега емоцијом. У њима „виши дух” даје одушка свом незадовољству због притиска средине и безбројних брига свакодневног живота.

У политичком погледу, Кнежевић је теоријски близак либералима, а практично, радикалима. И једни и други су заступали вијекторизански, вестминстерски парламентарни систем (у основи данашњи парламентаризам). Кнежевићу је блиска замисао мешовите владе, синтезе монархије, аристократије и демократије, као и „владавине најбољих”.

Петронијевић (1905, 1) Кнежевића сматра једним од четири најзначајнија мислиоца, поред Доситеја Обрадовића, Милана Кујунџића и Љубомира Недића, а Димитрије Митриновић (1908, 79) оцењује да Кнежевић „са својом филозофијом историје, дубокоумном синтезом спинозизма са теоријом еволуције и научничким схваћањем историје” припада реду мислалаца какви су Руђер Бошковић и Бранислав Петронијевић. Ове високе оцене нису безразложне. Ако се упореде Кујунџић, Недић и Петронијевић, на основу њихових текстова (и оставштине без које се не може разумети Кујунџић), може се закључити да, без обзира на различита филозофска становишта и правце, имају нешто заједничко што би се могло назвати филозофским талентом. Осећај за обухватање целине, аналитичност

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

и способност синтетичког мишљења. Можемо претпоставити да је највише због тог заиста „несумњивог талента мислиоца” Петронијевић (1905, 1), „рођени метафизичар”, с правом високо оценио Кнежевића.

Извори и литература:

1. Необјављена архивска грађа

- АС, МПс–П = Архив Србије, Министарство просвете и црквених послова, Просветно одељење
АС, МК = Архив Србије, Фонд Милана Кујунџића Абердара
НБС, Р 484 = Народна библиотека Србије, Рукописно одељење, Рукописи Божидара Кнежевића, Списи о историји, Афоризми о историји
НБС, Р 465 = Рукописи Милорада Павловића Крпе
ВА, 741/881 = Војни архив Персонални картон пешадијског бригадног генерала Стевана Р. Кнежевића

2. Објављена рукописна заоставштина Божидара Кнежевића и друга архивска грађа

- Кнежевић 1907 = Кнежевић, Божидар, „Источни народи уопште”, *Годишњица Николе Чупића* 26 (1907), 40–117.
Кнежевић 1911 = Кнежевић, Божидар, „Религија у историји (нештампани рад)”, *Годишњица Николе Чупића* 28 (1911), 21–38.
Кнежевић 1911 = Кнежевић, Божидар, „Мисли” (145 мисли из заоставштине), *Годишњица Николе Чупића* 28 (1911), 271–292.
Кнежевић 2002а = Кнежевић, Божидар, *Мисли* [НБС, Р 483], пр. А. Вранеш, Уб 2002.
Кнежевић 2002б = Кнежевић, Божидар, *Бележница (1896–1897)* [НБС, Р 688, пр. А. Вранеш, Уб, 2002.
Ристић 1962 = Ристић Радомир, „Прилози за биографију Божидара Кнежевића”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 28, 1–2 (1962), 80–92.
ПРШМ 2010 = *Протокол и регистар Шабачког магистрата од 1808. до 1812. године*, приредио Радомир Ј. Поповић, Историјски институт, Београд 2010.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

ДП 1848 = *Деловодни протокол Кара-Ђорђа Петровића*, Друштво српске словесности, Београд 1848.

3. Књиге и текстови Божицара Кнежевића

Кнежевић 1898 = Кнежевић, Божо, *Принципи историје I, Ред у историји*, Краљевско-српска државна штампарија, Београд 1898.

Кнежевић 1899 = Кнежевић, Божицар, „Сразмера у историји” [поглавље из *Принципа Историје*], *ПГ* (1899), 376–381; 444–450.

Кнежевић 1901 = Кнежевић, Божицар, *Принципи историје II, Пропорција у историји*, Краљевско-српска државна штампарија, Београд 1901.

Кнежевић 1902а = Кнежевић, Божицар, „Мисли”, *СКГ*, 1902.

Кнежевић 1902б = Кнежевић, Божицар, *Мисли*, Београд 1902.

Кнежевић 1902с = Кнежевић, Божицар, „Роберт Солсбери”, *Одјек* (23. октобар 1902), 2–3.

Кнежевић 1902д = Кнежевић, Божицар, „Луј Блан”, *Одјек* (26. октобар 1902), 1–2.

Кнежевић 1902е = Кнежевић, Божицар, „Џемс Монрое”, *Одјек* (29. октобар 1902), 2–3.

Кнежевић 1902ф = Кнежевић, Божицар, „Камил Кавур”, *Одјек* (5. новембар 1902), 2–3.

Кнежевић 1902г = Кнежевић, Божицар, „Виљем Гледстон” (*Одјек*, 9. новембар 1902), 3.

Кнежевић 1902х = Кнежевић, Божицар, „Џорџ Канинг”, *Одјек* (27. новембар 1902), 2–3.

Кнежевић 1903а = Кнежевић, Божицар, „Процес историје човечанства и њен однос према другим наукама”, *ПГ* 2, 3, 4, 5 (1903), 193–206; 300–314; 424–435; 563–572.

Кнежевић 1903б = Кнежевић, Божицар, „Предговор”, Карлајл, Тома, *О Херојима, хероизму и обожавању хероја у историји*, СКГ, Београд 1903, I–XV.

Кнежевић 1904а = Кнежевић, Божицар, „Закон реда у историји”, *СКГ* 9 (1904), 190–204, 265–277, 354–366, 438–450, 514–528, 608–616.

Кнежевић 1904б = Кнежевић, Божицар, *Закон реда у историји*, Одштампао из *Српског књижевног гласника* Тома Јовановић, књиџар, шт. Св. Николића, Београд 1904.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

- Кнежевић 1904с = Кнежевић, Божидар, „Закон пропорције у историји”, *СКГ* 12, (1904), 1080–1092, 1151–1162, 1257–1269; *СКГ* 13 (1904), 54–60, 205–213, 347–350, 433–445.
- Кнежевић 1904d = Кнежевић, Божидар, *Историјски календар*, Београд 1904.
- Кнежевић 1904е = Кнежевић, Божидар, *Историјски догађаји*, друго издање, Београд.
- Кнежевић 1911 = Кнежевић, Божидар, „Мисли” (145 мисли из заоставштине), *Годишњица Николе Чупића* 28 (1911), 271–292.
- Кнежевић 1914 = Кнежевић, Божидар, *Мисли*, Друго допуњено издање, Л. Марковић, Београд 1914.
- Кнежевић 1920 = Кнежевић, Божидар, *Закон реда у историји*, предг. Владимир Вујић, Г. Кон, Београд 1920.
- Кнежевић 1925 = Кнежевић, Божидар, *Мисли*, 3. доп. издање, Г. Кон, Београд 1925.
- Кнежевић 1931 = Кнежевић, Божидар, *Мисли*, прир. П. Лебл-Албала, предг. Ксенија Атанасијевић, *СКГ*, Београд 1931.
- Кнежевић 1972 = Кнежевић, Божидар, *Човек и историја* [*Закон реда у историји* (1920), *Закон пропорције у историји*, *Мисли* (1902)], предг. Драган Јеремић, Српска књижевност у сто књига 42, Матица српска, СКГ, Нови Сад, Београд 1972.
- Кнежевић 1980 = Božidar Knežević, *History, the Anatomy of Time: The Final Phase of Sunlight*, Translated by George Vid Tomashevich, Sherwood A. Wakeman, Preface by Prof. W. Warren Wagar, Philosophical Library, New York 1980

4. Преводи Божидара Кнежевића са енглеског, руског, немачког и француског језика

- Бекл 1891 = Бекл, Х. Т., [Henry Thomas Buckle], *Историја цивилизације у Инглеској*, Издање Коларчеве задужбине, Београд 1891.
- Карјејев 1902 = Карјејев, Н., [Николай Иванович Кареев], „О предавању историје у средњој школи”, *ПГ* (1902), 566–576, 647–680; 32–42, 163–171, 293–302, 436–449.
- Карјејев 1903 = Карјејев, Н., [Николай Иванович Кареев], „Увод у историју Старог века”, *ПГ* (1903), 499–516, 603–628.
- Карлајл 1903 = Карлајл, Тома [Thomas Carlyle], *О Херојима, хероизму и обожавању хероја у историји*, СКЗ, Београд 1903.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

Штерн 1903 = Штерн, Јакоб [Jacob Stern], *О социјализму: о његовом бићу и о његовој могућности*, Социјалистичка библиотека, Књижара Драгише Лапчевића, Београд 1903.

Гиро 1904 = Гиро, Пол [Paul Guiraud], „Еволуција рада у старој Грчкој”, *ПГ* (1904), 149–170.

Маколеј 1912 = Маколеј, Т. Б [Thomas Babington Macaulay], *Огледи* [„Милтон”, „Бекон”], (прев. са В. Савићем), СКЗ, Београд 1912.

5. Превод на енглески језик дела Божидара Кнежевића

Кнежевић 1980 = *History, the Anatomy of Time: The Final Phase of Sunlight* by Božidar Knežević, Translated by George Vid Tomashevich, Sherwood A. Wakeman, Preface by Prof. W. Warren Wagar, Philosophical Library, New York 1980.

6. Мемоарска грађа

Зега 1934 = Зега, Никола, *Успомена на Божу Кнежевића*, Прештампано из часописа *Живот и рад*, Штамп. „Млада Србија”, Београд 1934.

Кнежевић М, 2002 = Кнежевић, Милка, „Живот мојих родитеља” [НБС, Р 485], у: Божидар Кнежевић, *Бележница (1896–1897)*, пр. А. Вранеш, Уб, 2002, 77–94.

Лукић 1935 = Лукић, А., „Живот Божидара Кнежевића протекао је тихо и без пријатеља. Супруга Б. Кнежевића прича нам о успомени на овог нашег заслужног човека, *Правда* (3. новембар 1935), 7.

Н. С. 1943 = Н. С., „Успомене на последње дане живота Боже Кнежевића”, *Српски народ* 8 (27. фебруар 1943), 14.

Павловић 1953 = П[авловић], М[илорад] (Миле) Крпа, „Оцена Боже Кнежевића”, *Република* (13. октобар 1953), 3.

Павловић 1955 = П[авловић], М[илорад] (Миле) Крпа, „Божа Кнежевић и чачански трговац”, *Република* (11. октобар 1955), 6.

Поповић 1932 = Поповић, Зарија Р., „Из живота Боже Кнежевића. Кћерино крштење”, *Венац* 18 (1932), 133–135.

Поповић 1933 = Поповић, Зарија Р., „Божа Кнежевић у анегдотама”, *Венац* 18 (1933), 358–362.

Споменица 1939 = *Споменица о стогодишњици Прве мушке гимназије у Београду 1839–1939*, шт. Д. Грегорић, Београд 1939.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

7. Периодика (гласила, часописи и листови)

ДК = Државни календар (са шематизмом)

БОН = Београдске општинске новине

СН = Српске новине

ПГ = Просветни гласник

Глас СКА = Глас Српске краљевске академије

СКГ = Српски књижевни гласник

Дело

Политика

Правда

8. Литература о Божидару Кнежевићу

Атанасијевић 1931 = Атанасијевић Ксенија, „Божидар Кнежевић”, у: *Мисли*, прир. П. Лебл-Албала, предг. Ксенија Атанасијевић, *СКГ*, Београд 1931, III–XXXVI.

Богдановић 1933 = Богдановић, Милица, „Божидар Кнежевић”, *Мисао*, 42 (1933), 245–382.

Вујић 1925 = Вујић, Владимир, „О Божидару Кнежевићу (1862–1905)”, *СКГ* 16 (1925), 417–424.

Вулић 1922 = Вулић, Никола, „Историја као наука”, *Глас СКА* (1922), 49–66.

Грубачић 1962 = Grubačić, Kosta (1962): *Božidar Knežević, monografija o znamenitom srpskom filozofu istorije*. Sarajevo: Veselin Masleša

Дело 1905 = Аноним, „Читуља, Божа Кнежевић”, *Дело* 34 (1905), 431–432.

Жуњић 2014 = Жуњић, Слободан, *Историја српске филозофије*, ЗУНС, Београд 2014.

Јеремић 1997 = Јеремић, Драган, *Филозофија у Срба*, Плато, Београд 1997.

Ј 1898 = Ј..., „Божа Кнежевић, *Принципи историје*”, *ПГ* 19 (1898), 596–599.

Лазаревић 1933 = Лазаревић, Лука, „Божа Кнежевић”, *Правда* (16. септембар 1933), 2.

Лоренц 1938 = Лоренц, Борислав, „Наука и религија”, *Правда* (6, 7, 8, 9. јануар 1938), 13.

Мићуновић 1983 = Мићуновић, Драгољуб, „Филозофија историје Божидара Кнежевића”, *Савременик* XXIX, LVII (март 1983), 162–188.

Недељковић 1962 = Недељковић Душан, „Философ Божидар Кнежевић”, *ЛМС* 138/390 (октобар 1962), 255–271.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

- Николајевић 1936 = Николајевић, Душан, „Ка новим духовним видацима”, *БОН*, 1 фебруар 1936, 108–110.
- Петронијевић 1898 = Петронијевић, Бранислав, „Принципи историје, књига прва. Ред у историји. Написао Божа Кнежевић” *Дело* 19 (1898), 491–506.
- Петронијевић 1905 = Петронијевић, Бранислав, *Политика* (20. фебруар 1905), 1.
- Петронијевић 1998а = Петронијевић, Бранислав, „О херојима” [*Дело* 1904], *Списи из практичне филозофије, Сабрана дела* 7, ЗУНС, Београд 1998, 137–152.
- Поповић 1937а = Поповић Драгомир, „Историја Чачанске гимназије” у: *Споменица Чачанске реалне гимназије 1837–1937*, Изд. Заједнице дома и школе Чачанске гимназије, Чачак 1938.
- Поповић 1937б = Поповић Д., „Божа Кнежевић као директор чачанске гимназије”, *Политика* (14. октобар 1937), 8.
- Радојчић 1929 = Радојчић Никола, „Историографија (српска)” у: *Народна енциклопедија* (Ст. Станојевић), 4, Библиографски завод, Загреб 1929, 69.
- Савковић 1930 = Савковић, Милош, „Божа Кнежевић и модерна уметност”, *Мисао* 34 (1930), 319–328.
- Скерлић 1902 = Скерлић, Јован, „Мисли од Боже Кнежевића”, *СКГ* 6 (1902), 116–127.
- Скерлић 1905 = Скерлић, Јован, „Божа Кнежевић”, *СКГ* 14 (1905), 398–400.
- Скерлић 1953, *Историја нове српске књижевности*, Треће издање, Рад, Београд 1953.
- С. С. 1905 = С. С. [Светислав Ст. Симић],⁶⁴ *Политика* (18. фебруар 1905), 2.
- Тасић 1938 = Тасић, Ђорђе, „Божа Кнежевић са гледишта социологије”, *Политика* (23–26. април 1938), 22.
- Тривунац 1940 = Тривунац, Милош, „Божа Кнежевић, човек и мислилац” (приступна беседа за правога члана СКА, део, није цела објављена), *Општинске новине*, 1. фебруар 1940, 154.
- Thomashevich 1980 = Thomashevich, George Vid, „Božidar Knežević: a Yugoslav Philosopher of History”, *History, the Anatomy of Time: The Final Phase of Sunlight by Božidar Knežević, Translated by George Vid Tomashevich, Sherwood A. Wakeman, Preface by Prof. W. Warren Wagar, Philosophical Library, New York* 1980, 1–31.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ IV

9. Остала литература

- Баралић 1967 = Баралић, Драгољуб Т., *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*, Научна књига, Београд 1967.
- Вујић 2003 = Вујић, Михаило, „Историја као наука” у: *Филозофски радови*, Плато, Београд 2003.
- Винавер 1935 = Винавер, Станислав, *Шабац и његова традиција*, Библиотека Народног универзитета Шабачке народне књижнице и читаонице, Шабац 1935.
- Јовановић 1990а = Јовановић, Слободан, *Влада Милана Обреновића, Сабрана дела 5*, БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, (даље: СД) Београд 1990.
- Јовановић 1990б = Јовановић, Слободан, „Тома Карлајл” [СКГ 1904] у: *Политичке и правне расправе*, СД 2, 655–672.
- Јовановић 1991 = Јовановић, Слободан, СД 11.
- Караџић 1969 = Караџић, Вук, *Историјски списи 1*, пр. Р. Самарџић, Сабрана дела Вука Караџића, 15, Просвета, Београд 1969.
- Марић 2001 = Марић, Илија, „Филозофско припремање Михаила Шљивића” у: Михаило Шљивић, *Историја филозофије*, пр. И. Марић, Плато, Београд 2001, 6–44.
- Милићевић 1888 = Милићевић, Ђ. Милан, *Поменик знаменитих људи у српског народа новијега доба*, 17 књига Чупићеве задужбине, Београд 1888.
- Милосављевић 2014 = Милосављевић, Борис, „Богдан Поповић. Културни образац, књижевно васпитање и друштвена критика (теорија скоројевића)”, *Књижевна историја* 153 (2014), 427–467.
- Милосављевић 2015 = Milosavljević, Boris, „Dimitrije Matić. Navodni prelaz sa hegelovstva na naturalizam”, *Theoria* (1/2015), 103–151.
- Милосављевић 2013 = Милосављевић, Борис, „Национални карактер, културни и политички образац”, *Национални интерес* (3/2013), 191–217.
- Митриновић 1908 = Митриновић, Димитрије, „Дубровачки филозоф”, *Срђ*, 31. јануар 1908, 79–85.
- Ненадовић 1893 = Ненадовић, Матеја, *Мемоари*, СКЗ Београд 1893.
- Поповић 2001 = Поповић, Богдан, *Листићи и други чланци*, Сабрана дела 6, ЗУНС, Београд 2001.
- СБР = *Српски биографски речник*, 1–6, Матица српска, Нови Сад 2004–2014.

Spencer 1888 = Spencer, Herbert, *First Principles*, D. Appleton and Company, New York 1888.

Стојимировић-Јовановић 2008 = Стојимировић-Јовановић, Милан, *Силу-ете старог Београда*, Просвета, Београд 2008.

Boris Milosavljević
Institute for Balkan Studies
Serbian Academy of Sciences and Arts

Božidar Knežević (1862–1905)
Biography, Philosophy, Reception and Criticism

Abstract: Božidar Knežević (1862–1905) was a Serbian philosopher of history. His philosophico-historical system is presented in his two-volume *Principles of History (Law of Order [succession] in History*, 1898; and *Proportion in History*, 1901). Knežević was a proponent of Spencerism, the philosophy of the then most popular philosopher, Herbert Spencer. For Knežević, history, as a positive science, is actually the real philosophy, and the true goal of history is the brotherhood of humankind: “it remains for scientific history to bind man to man; history is to bind all peoples and all times, to bring them closer to one another and to reconcile them”. He saw global history as an evolutionary ascent to moral and intellectual unification of humankind. Knežević’s book of aphorisms (on morality, history, religion etc.) *The Thoughts* (1902) was very popular. He translated writings of Henry Thomas Buckle, Thomas Carlyle and Thomas Babington Macaulay into Serbian. He translated from French, German and Russian as well. Abridged versions of his writings and selected aphorisms are published in English (*History, the Anatomy of Time: The Final Phase of Sunlight*, translated by George Vid Tomashevich, Sherwood A. Wakeman, Philosophical Library, New York, 1980).

Keywords: Božidar Knežević, philosophico-historical system, history, thoughts, moralism.